

Omgaan met kinder- armoede in het sociaal domein

Handreiking voor professionals

Juni 2021

Colofon

Auteurs

Mariëtte Lusse (Hogeschool Rotterdam)

Annelies Kassenberg (Hanzehogeschool Groningen)

(m.m.v. Liesbeth van der Ree, Inge Ekenhorst en Geerte Dijkstra)

Deelnemers

Gemeenten en maatschappelijke organisaties verbonden aan het thema armoede in het landelijk sociaal domein;

Themawerkgroep armoede van de Associatie Werkplaatsen Sociaal Domein;

Ervaringswerkers van Sterk uit Armoede.

Opdrachtgever

Divosa

Adviesraad

Divosa

Kinderombudsman

Movisie

Nederlands Centrum Jeugdgezondheid

Nederlands Jeugdinstituut

Kim Houben en Marlon Bosscher

Laura van den Heuvel

Christine Kuiper

Petra Kletter

Esther van Beekhoven en Lotte Heijs

Fotobronnen

Boven het Maaiveld Fotografie: Nadine van den Berg (p. 6/7, 20), Marijke Volkers (p. 8, 15)

ANP: Westend61 / Louis Christian (p. 1), Patricia Rehe (p. 4, 18, 38, 41, 46, 59), Anke Teunissen (p. 11), Westend61 (p. 12), Paulien van de Loo (p. 29), Roel Burgler (p. 30), David Rozing (p. 43), Stijn Rademaker (p. 45), Roos Koole Fotografie (p. 53), Sabine Joosten (p. 54, 67, 73), Westend61 / Eloisa Ramos (p. 70)

De op de foto's afgebeelde kinderen en jongeren groeien niet zelf in armoede op.

Gebruik materiaal

Deze handreiking is bedoeld voor professionals in het sociaal domein en kan met de volgende bronvermelding vrij gebruikt worden: Lusse M. & Kassenberg, A. (2021). Omgaan met kinderarmoede in het sociaal domein. Handreiking voor professionals. Hogeschool Rotterdam en Hanzehogeschool Groningen.

Omgaan met kinderarmoede in het sociaal domein

Handreiking voor professionals

Inhoud

Voorwoord	6
1. Armoede en het sociaal domein	8
- Aandacht voor kinderen en jongeren in armoede	9
- Doel handreiking	10
1.1 Opgroeien in armoede	11
- Welke kinderen en jongeren leven in armoede?	11
- Gevolgen van opgroeien in armoede	12
1.2 De rol van professionals in het sociaal domein	13
- Attitude van professionals	13
- Integraal werken	14
- Een stem geven aan kinderen, jongeren en ouders	15
1.3 Professionals versterken en faciliteren	16
- Investeer in professionals	16
- Zorg voor overzicht, flexibiliteit en continuïteit	16
2. Werkwijzen	18
2.1 Signaleren	20
- Relatie opbouwen	21
- Herkennen en bespreken	23
- Sociale omgeving versterken	26
2.2 Ondersteunen	30
- Integrale steun	31
- Steun bij opvoeden	35
- (In)formele steun	38
- Materiële steun	42
- Steun bij financiële zelfredzaamheid	46
- Steun bij schulden	50
2.3 Stimuleren	54
- Financiële opvoeding	55
- Gezonde leefstijl	58
- Veerkracht	62
- Aanvullend leren	65
- Participatie	68
Bijlagen	71
- Signaleringslijst kinderarmoede	71
- De Brug naar Zelfredzaamheid®	74
- Child Bridge to a Brighter Future™	75
- Overzicht fondsen	76
- Boomdiagram veerkracht	77

Beste lezer,

Mijn naam is Romy. Ik ben 12 jaar oud en ik leef in armoede. Ik hoop dat je me daardoor niet direct in een hokje plaatst. Ik ben namelijk veel meer dan een kind dat arm is. Ik heb net als iedereen passies en dromen, angsten en obstakels. Ik ben een groot fan van Michael Jackson en zou later graag danseres willen worden. Het gebrek aan geld houdt me niet tegen om mijn dromen na te jagen. Ik oefen danspasjes op YouTube en doe mijn best op school.

Het is fijn dat er meer aandacht is voor kinderen die in armoede leven. Je zou misschien denken dat armoede in Nederland nauwelijks bestaat, maar helaas zitten veel Nederlandse kinderen in dezelfde situatie als ik. Het is niet gemakkelijk om over armoede te praten, maar ik vind het belangrijk om mijn verhaal te delen. Door erover te praten, begrijpen mensen mijn situatie misschien beter. Ik merk bijvoorbeeld dat mensen snel hun oordeel over armoede hebben klaarstaan. Ik zou zielig zijn of minder mooie kleding dragen. Maar zo voelt het voor mij niet.

Ik vind het jammer dat mensen niet altijd goed begrijpen wat het betekent om met minder geld op te groeien, want daardoor kunnen ze ook niet goed helpen. Sommige hulp is fijn, andere juist niet. Ik ben blij met de hulp van mijn juffrouw, die écht naar mij luistert en mijn behoeften serieus neemt. Ik ben minder blij met mensen die medelijden met me hebben. Ik wil niet zielig gevonden worden, ik wil gehoord worden.

Als ik voor één dag de baas zou zijn, zou ik zorgen dat er meer over armoede wordt gepraat. Ik zou willen dat het onderdeel is van de vakken die je op school krijgt. Ook zou ik naar individuele oplossingen zoeken. Niet ieder kind in armoede heeft namelijk dezelfde behoeften. Als het aan mij ligt, zouden we meer naar elkaar moeten luisteren en elkaar serieuzer moeten nemen. Tot slot zou ik iedereen gelijkwaardig behandelen. Je bent geen minder mens als je minder geld hebt. Want uiteindelijk zijn we allemaal hetzelfde.

Veel liefs,
Romy Groot

Beste lezer,

Elk kind heeft recht op gelijke kansen. Helaas is dat lang niet altijd realiteit. Bijvoorbeeld door kinderarmoede. Als een kind geen gelijke kansen krijgt, heeft dat invloed op de rest van zijn leven.

De impact van armoede op kinderen is dus groot. Niet alleen tast het hun gevoel van eigenwaarde aan, het zet kinderen automatisch op een 0-1 achterstand. Een achterstand die ze vaak niet meer inhalen. Bijvoorbeeld doordat het schooladvies op de basisschool geen recht doet aan hun talenten, waardoor doorleren minder vanzelfsprekend is en een goede baan er later ook niet altijd in zit.

Gemeenten hebben een belangrijke taak bij de aanpak van kinderarmoede. U kunt écht het verschil maken! Ik hoop dan ook dat deze praktische handreiking u helpt bij uw werk en uw aanpak van kinderarmoede effectiever maakt. Zodat elk kind gelijke kansen krijgt en het niet uitmaakt waar je wieg heeft gestaan.

Wouter Koolmees

Demissionair minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid

1. Armoede en het sociaal domein

Eén op de dertien kinderen of jongeren in Nederland groeit op in armoede. In 2019 betrof dit ruim 251 duizend thuiswonende minderjarigen.¹ De thuisomgeving van deze kinderen en jongeren, en ook hun buurt, is vaak minder gunstig en stimulerend. Hierdoor hebben zij te maken met materiële en immateriële achterstanden, die hen op alle levensdomeinen belemmeren in hun ontwikkeling.² Het recht van het kind op een toereikende levensstandaard, ontwikkeling, onderwijs, huisvesting en gezondheid staat hiermee onder druk.³ Hoewel ouders^a primair verantwoordelijk zijn om te zorgen voor een voldoende levensstandaard van hun kinderen, is de overheid verplicht hen daarbij te helpen als dit ouders onvoldoende lukt. Gemeenten kunnen een belangrijke bijdrage hieraan leveren door professionals in het sociaal domein te versterken en faciliteren.

Wanneer spreken we van armoede?

Volgens de Europese commissie (1989) zijn mensen arm wanneer *'de materiële, culturele en sociale middelen onvoldoende zijn om op een manier te leven die als minimaal aanvaardbaar wordt gezien in de samenleving waarin men leeft'*. Als grens van wat in Nederland financieel minimaal aanvaardbaar is, hanteert het Sociaal en Cultureel Planbureau een *'niet veel, maar toereikend'* besteedbaar inkomen.⁴ Dit is gebaseerd op de door het Nibud berekende minimale uitgaven aan voedsel, kleding, wonen en sociale participatie.

Het beëindigen van armoede in al haar vormen is de eerste van zeventien duurzame ontwikkelingsdoelstellingen die de Verenigde Naties zich in 2015 stelde.⁵ In Nederland is het doel geformuleerd om kinderarmoede tussen 2015 en 2030 te halveren.⁶

Aandacht voor kinderen en jongeren in armoede

Kinderen in armoede geven aan behoefte te hebben aan een volwassene – anders dan hun ouders – die langdurig naast hen staat en naar hen luistert.⁷ Professionals in het sociaal domein kunnen bij uitstek een belangrijke rol spelen in het verminderen van (de gevolgen van) kinderarmoede en het versterken van de leefomgeving van kinderen en jongeren, thuis en buitenshuis. Vrijwel al deze professionals hebben – bewust of onbewust – te maken met armoedeproblematiek onder kinderen en jongeren. Zij geven aan dat zij dit een lastige taak vinden.⁸ Omgaan met kinderarmoede is complex, want het gaat om zoveel meer dan een financieel probleem, het uit zich op verschillende levensdomeinen tegelijkertijd en vraagt aandacht voor alle leden in het gezin (kinderen én ouders).⁹ Het voorkomen van en omgaan met kinderarmoede vraagt om alertheid en expliciete aandacht van professionals voor de kinderen in het gezin, en om aandacht voor de ouders zodat zij een stevigere basis kunnen bieden aan hun kinderen. Daarmee dragen professionals in het sociaal domein eraan bij dat alle kinderen, jongeren en hun ouders worden gezien, kunnen meedoen en toekomstkansen krijgen.

a Met ouders worden de volwassenen bedoeld die de dagelijkse zorg voor kinderen en jongeren op zich nemen, ook als dat één ouder, familieleden of pleegouders betreft.

Professionals in het sociaal domein

Met professionals in het sociaal domein worden professionals bedoeld voor maatschappelijke ondersteuning, jeugdhulp, werk, inkomen, armoede en schuldhulpverlening, in dienst bij gemeenten, welzijns- of hulpverleningsorganisaties. Ook worden hier ervaringswerkers en vrijwilligers onder verstaan die zich op dit thema inzetten.

Doel handreiking

Deze handreiking biedt werkwijzen voor professionals in het sociaal domein om armoede te signaleren en kinderen, jongeren en ouders in armoede te ondersteunen en stimuleren. Hiertoe biedt de handreiking een denk- en werkkader voor een passende en haalbare rol voor deze professionals in het omgaan met gezinnen die in armoede leven. De focus ligt op het versterken van het welzijn en de ontwikkelmogelijkheden van kinderen en jongeren, zodat zij kunnen leven, in plaats van vooral overleven. Dit vereist een integrale aanpak, waarbij professionals vanuit verschillende (gemeentelijke) domeinen doelgericht met elkaar samenwerken. Deze handreiking is onderdeel van een drieluik over omgaan met kinderarmoede voor professionals in het onderwijs, sociaal domein en de jeugdgezondheid. De handreiking stelt de uitvoering centraal, maar biedt ook handvatten voor beleidsmakers en leidinggevendenden in het sociaal domein.

Deze handreiking is geen blauwdruk, maar biedt professionals de mogelijkheid de eigen aanpak tegen het licht te houden en desgewenst op maat aan te scherpen of uit te breiden. Ook biedt de handreiking professionals beter zicht op de positie van hun organisatie op de sociale kaart van omgaan met armoede en welke organisaties zich daar nog meer bevinden. Dit kan een aanleiding zijn om het netwerk te verbreden en persoonlijke relaties aan te gaan met collega's uit aanpalende organisaties, wat ten goede komt aan een warme overdracht en een integrale aanpak.

In dit eerste deel van de handreiking komen de thema's opgroeien in armoede, de rol van de professionals in het sociaal domein en voorwaarden voor het omgaan met armoede aan bod. Het tweede deel bestaat uit veertien werkwijzen en bijbehorende bijlagen voor het omgaan met armoede in het sociaal domein.^b

ONLINE VERWIJZINGEN

De **blauwe woorden** in de tekst verwijzen naar relevante websites, e-mailadressen en films. In de digitale versie van deze handreiking (zie links op achterpagina), kunt u daar direct naar doorlinken.

^b Deze handreiking is gebaseerd op inzichten uit wetenschap, praktijk en ervaringsdeskundigheid. Onder professionals (210) en ervaringswerkers (38) is een online Delphi-raadpleging uitgevoerd. De deelnemers zijn benaderd via de werkplaatsen sociaal domein in het hele land en de beweging Sterk uit Armoede. Ook zijn via organisaties twaalf kinderen en jongeren geïnterviewd.

1.1 Opgroeien in armoede

Welke kinderen en jongeren leven in armoede?

Armoede kan elk kind overkomen, ook kinderen en jongeren bij wie je het op het eerste gezicht niet verwacht. Dat maakt het signaleren van armoede ingewikkeld. Extra alertheid op armoede is van belang bij kinderen van ouders die gescheiden zijn¹⁰ of die de Nederlandse taal niet goed machtig zijn omdat Nederlands niet hun moedertaal is (bijvoorbeeld bij vluchtelingen)¹¹ of omdat zij **laaggeletterd** zijn. Voor mensen met een **licht verstandelijke beperking**¹² kan het lastig zijn om financieel zelfredzaam te zijn, brieven te begrijpen, formulieren in te vullen en informatie te vinden.¹³ Bij jongeren is de achttiende verjaardag en het moment dat zij uit huis gaan kwetsbaar,¹⁴ omdat zij vanaf dat moment zelf financieel verantwoordelijk zijn.

In absolute aantallen komt armoede het meest voor bij kinderen met autochtone werkende ouders die weinig uren werken en/of een flexcontract hebben, of structureel te weinig verdienen in sectoren als schoonmaak, horeca en retail.¹⁵ Verborgene armoede komt vooral voor bij kinderen van zelfstandig ondernemers.¹⁶ Het signaleren van armoede bij werkende ouders is extra lastig, omdat zij zichzelf – ook als zij onder het bestaansminimum leven – niet snel als arm zien en minder gebruikmaken van bestaande ondersteuningsmogelijkheden.¹⁷ Geldzorgen zijn er bovendien niet alleen in gezinnen op of onder de armoedegrens, maar ook in gezinnen daarboven.¹⁸

Naast gezinnen waar armoede van de ene generatie op de andere wordt overgedragen, zijn er ook gezinnen die door omstandigheden, zoals ziekte, werkloosheid, faillissement of echtscheiding, geldzorgen hebben. De vaste lasten van deze gezinnen passen niet meer bij hun opeens gedaalde inkomen, maar zijn niet op korte termijn aan te passen.

Situationele armoede komt op dit moment ook voor in gezinnen die getroffen worden door de economische gevolgen van de COVID-19-pandemie, vooral flexwerkers en mensen werkzaam in sectoren als de horeca, cultuur, evenementen en het midden- en kleinbedrijf.

Gevolgen van opgroeien in armoede

Kinderen en jongeren ervaren uitsluiting als zij basale zaken missen, uit de toon vallen bij hun leeftijdgenoten of als zij niet mee kunnen doen met activiteiten. Ook schamen zij zich om leeftijdgenoten thuis te ontvangen.¹⁹ Schulden, echtscheiding, het verlies van een baan, slechte woonomstandigheden of dreigende huisuitzetting leiden tot spanningen, instabiele levensomstandigheden en multiproblematiek bij kinderen en jongeren thuis. De zorgen en stress die dit met zich meebrengt,²⁰ zet bij kinderen de ontwikkeling van hun (executieve) functies (impulsbeheersing, emotieregulatie, besluitvorming en werkgeheugen) onder druk.²¹ Dit vergroot het risico op een minder goede taal- en cognitieve ontwikkeling, lagere schoolprestaties en voortijdig schoolverlaten. Opgroeien in armoede belemmert kinderen en jongeren bovendien ernstig in hun sociaal-emotionele ontwikkeling.²² Ook hebben zij een groter risico op psychosociale problemen, probleemgedrag, slechte gezondheid en op de langere termijn op jeugdcriminaliteit en -werkloosheid en armoede op volwassen leeftijd.²³ Al met al schaadt het opgroeien in armoede de ontwikkeling van kinderen en jongeren ernstig en beperkt het hun toekomstperspectief.

Ouders die in beslag genomen worden door financiële zorgen, kunnen minder aandacht voor en toezicht hebben op hun kinderen, waardoor kinderen en jongeren bovendien te maken kunnen krijgen met een instabiele opvoedsituatie.²⁴ Ook bij ouders kan stress als gevolg van de situatie leiden tot het niet goed functioneren van hun executieve functies. Hun doen- en denkvermogen komt onder druk te staan waardoor zij meer bij de dag leven en minder goed in staat zijn beslissingen gericht op de lange termijn te nemen.²⁵

Hoewel deze ouders veel van hun kinderen houden en goede intenties hebben, bestaat het risico dat zij als gevolg van armoede en geldstress soms minder geduldig, inlevend en aanmoedigend zijn dan ouders zonder financiële zorgen, en soms ook strenger straffen.²⁶ In bijna de helft van de gezinnen waar kindermishandeling plaatsvindt, blijkt sprake te zijn van armoede.²⁷ Het gebrek aan emotionele steun kan als een groter gemis ervaren worden dan het gebrek aan financiële middelen. Daarnaast leven kinderen en jongeren in armoede vaker in minder veilige buurten, met slechtere rolmodellen en minder faciliteiten en hebben ouders minder mogelijkheden om hun kinderen aan stimulerende buitenschoolse activiteiten deel te laten nemen. Kortom: opgroeien in armoede heeft ingrijpende gevolgen voor het (kunnen meedoen in het) dagelijks leven, de ontwikkeling (fysiek, sociaal, emotioneel en cognitief), het welbevinden en het toekomstperspectief van kinderen en jongeren.²⁸

De verschillen tussen kinderen en jongeren uit gezinnen die met armoede geconfronteerd worden, zijn groot. Aan de ene kant van het spectrum zijn er veerkrachtige kinderen, jongeren en ouders die in staat zijn om in een positieve sfeer met weinig geld rond te komen. Aan de andere kant zijn er ouders die veel stress ervaren en daardoor niet altijd vooruit kunnen kijken, verstandige beslissingen nemen en hun kinderen op een positieve manier kunnen opvoeden. In deze gezinnen bestaat het risico op intergenerationele overdracht van armoede, waardoor kinderen en jongeren later als volwassene zelf ook in armoede zullen leven. Om de cirkel te doorbreken is het van belang om de draaglast en draagkracht van zowel kinderen en jongeren zelf, als van hun ouders in balans te brengen.

1.2 De rol van professionals in het sociaal domein

Attitude van professionals

Sociaal professionals komen in heel verschillende armoedesituaties terecht. Hoe verschillend de situaties ook zijn, het omgaan met kinderen, jongeren en ouders in armoede vraagt om dezelfde aspecten in de basishouding van de professionals, namelijk:

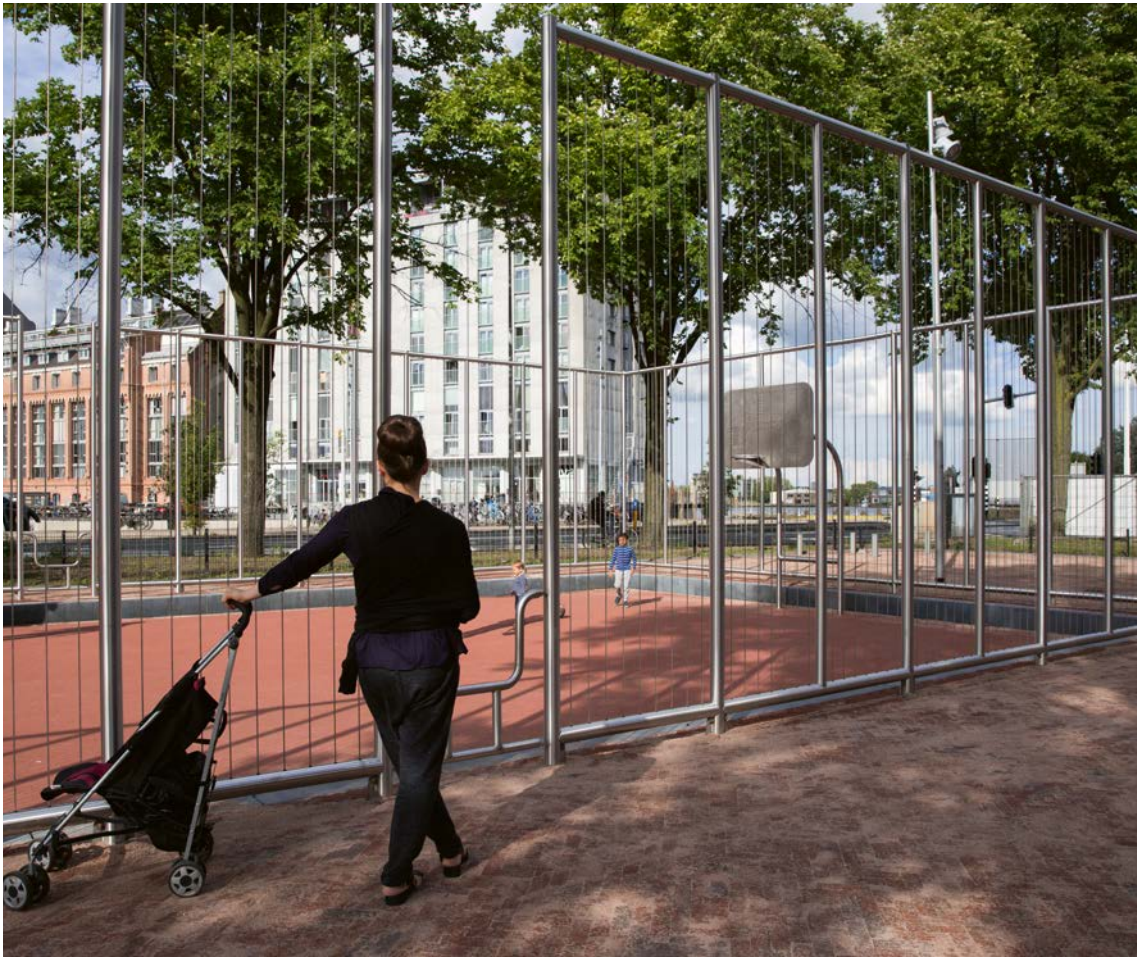
- **Oog en oor hebben voor de jeugd:** het helpt kinderen en jongeren als de professional systeemgericht werkt met aandacht voor álle leden van een gezin en dus ook voor (het perspectief van) kinderen en jongeren.²⁹ Dat geldt voor jeugd- en gezinsprofessionals én voor professionals die niet gewend zijn zich op jeugd te richten.
- **Outreaching werken:** om gezinnen vroegtijdig in beeld te krijgen en over hun schaamte heen te helpen, is het van belang dat professionals laagdrempelig en betrouwbaar zijn en gezinnen proactief (ongevraagd) opzoeken in de eigen leefomgeving. Bouw een vertrouwensrelatie op door in gesprekken aan te sluiten bij de doelgroep en de context, neem de tijd om een vertrouwensrelatie op te bouwen³⁰ en werk stress-sensitief.³¹
- **Ontschuldigen:** kinderen kunnen sowieso geen schuld hebben aan armoede, maar reken ook ouders hun armoedesituatie niet aan. Oordeel niet, want ouders oordelen vaak al hard genoeg over zichzelf. Wees empathisch en erken dat problemen vaak een gevolg zijn van de omstandigheden en dat stress het ouders moeilijk maakt om zelf uit deze situatie te komen.

- **Oprecht zijn:** gezinnen in armoede kunnen wantrouwend zijn naar professionals. Het is daarom van belang te handelen vanuit authenticiteit, oprechte belangstelling en om respect te tonen en de tijd te nemen voor kinderen, jongeren en ouders.³²
- **Optimistisch zijn:** in gezinnen met armoede zijn veel zorgen, maar kinderen en jongeren hebben ook optimisme nodig. Dit geeft hun zicht op mogelijke oplossingen, biedt perspectief voor de toekomst en stimuleert tot ontwikkeling.³³ Besteed daarom vooral aandacht aan wat er wel goed gaat en probeer dat te versterken. Heb respect voor veerkrachtige kinderen en jongeren die in armoede opgroeien en voor ouders die goed in staat zijn om met weinig geld rond te komen, verstandige keuzes te maken en hun kinderen liefdevolle aandacht te geven.

Integraal werken

Juist omdat vraagstukken zoals armoede complex zijn en er veel professionals, uit formele en informele organisaties, bij betrokken zijn, is integraal werken noodzakelijk.³⁴ Hierbij werken meerdere professionals (binnen één of meerdere domeinen) doelgericht samen aan de behoeften van kinderen en jongeren en hun ouders.³⁵ Het uitgangspunt is veelal: bied lichte steun waar het kan en zet specialistische, vakspecifieke deskundigheid in waar nodig. Werk samen als je met meerdere professionals binnen een gezin werkt. De vraag die daarbij steeds voorop staat is: wat hebben de kinderen, jongeren en ouders in dit gezin nodig? Uitgangspunten daarbij zijn:

- **Eigen kracht versterken:** werk aan het vergroten van zelfregie, zelfredzaamheid en participatie van kinderen, jongeren en ouders.³⁶
- **Netwerk vergroten:** help kinderen, jongeren en ouders om hun isolement te doorbreken door mogelijke steun uit hun eigen netwerk te benutten en hen in contact te brengen met leeftijdgenoten/andere ouders.
- **Eén huishouden, één plan, één regisseur:**³⁷ organiseer dat één professional een regisserende rol heeft rond een gezin. Deze professional is het eerste aanspreekpunt en de vaste contactpersoon voor zowel het gezin als de professionals die bij het gezin betrokken zijn.
- **Maatwerk bieden:** ga uit van het perspectief van het gezin bij het vinden van oplossingen. Vermijd te veel **bureaucratie** en/of een teveel aan hulp. Uitzonderingen op de regels zijn toegestaan als er legitieme, logische redenen voor zijn (zie ook de **omgekeerde toets**).
- **Helder communiceren:** probeer om de beroepstaal voor jongeren en ouders begrijpelijk te maken en de behoeften en hun wensen te vertolken naar collega's, managers en beleidsmakers.³⁸ Hier kunnen ervaringswerkers als tandempartner een goede rol spelen.
- **Omgaan met dilemma's rond privacy:** hanteer de zorgvuldigheidseisen van de beroepscode bij het vinden van de balans tussen het niet beschadigen van de vertrouwensband en het delen van informatie met andere instanties om de juiste ondersteuning te bieden.³⁹

Een stem geven aan kinderen, jongeren en ouders

Het leidt tot betere plannen (en trotse kinderen en jongeren)⁴⁰ als professionals aansluiten op de behoefte van kinderen, jongeren en ouders in armoede en als mogelijke oplossingen goed met hen worden doordacht:

- Ga met kinderen, jongeren en ouders in gesprek over wat zij belangrijk vinden in de ondersteuning. Zoek hen op (informeel of georganiseerd) en luister goed naar hen (zie bijvoorbeeld de [Toolkit Het beste besluit](#) van de Kinderombudsman, of de [Handreiking voor beleid](#) van Divosa).
- Betrek kinderen, jongeren en ouders structureel bij het opstellen, uitvoeren en evalueren van activiteiten en beleid met betrekking tot omgaan met armoede (denk aan een [Raad van kinderen](#) of kinderburgemeester en de methode [Speaking Minds](#) (voor jongeren van 16-21 jaar).
- Laat een ervaringswerker meedenken bij het opstellen, uitvoeren en evalueren van activiteiten en beleid rond het omgaan met kinderarmoede. Zij begrijpen de doelgroepen, kunnen hun ervaringskennis inzetten, bijvoorbeeld bij [Sterk uit Armoede](#) of [Howie the Harp](#). Bekijk wat [ervaringswerkers](#) hier zelf over zeggen.

1.3 Professionals versterken en faciliteren

Professionals in het sociaal domein kunnen een belangrijke rol spelen in het signaleren, ondersteunen en stimuleren van kinderen, jongeren en ouders in armoede. Het helpt hen als zij daarbij kunnen rekenen op ondersteuning vanuit de organisatie en van de gemeente waarin zij werkzaam zijn. In de werkwijzen is deze ondersteuning te lezen onder de kopjes 'Voorwaarden', maar er is ook een aantal basisvoorwaarden die we hieronder benoemen.

Investeer in professionals

Het is van belang dat professionals in het sociaal domein zich bewust zijn van wat het betekent om in armoede op te groeien en op te voeden én van hun eigen attitude ten aanzien van armoede. Het helpt hen vroegtijdig armoede en de gevolgen ervan te herkennen en daar handelingsbekwaam mee om te gaan. De volgende interventies zijn behulpzaam:

- Onderdompeling in de ervaring van armoede en geldstress. Bijvoorbeeld met de [Armoede Experience](#) (een confrontatie met stress als gevolg van ontslag en aanmaningen door Hogeschool Arnhem en Nijmegen), de [€50,- week of het Overleefhuis](#) (een confrontatie met keuzes als er weinig leefgeld is). Vooral het gesprek over deze ervaring draagt bij aan bewustwording van wat armoede met mensen doet.
- Leerkringen of -netwerken waarin professionals (liefst met ervaringswerkers) de eigen praktijk evalueren en op basis daarvan leren wat minder goed en beter werkt.
- Bijscholing of een opleiding om gezinnen in armoede beter te kunnen begrijpen en er beter mee om te kunnen gaan (bijvoorbeeld van [trainingscentrum Kor Schippers](#), gericht op presentie, exposure en werken in de wijk) en/of inzet van ervaringswerkers.

Zorg voor overzicht, flexibiliteit en continuïteit

- Zorg voor een vindbaar, duidelijk en actueel overzicht van regelingen en fondsen.
- Zorg voor een sociale kaart van organisaties die steun bieden aan gezinnen in armoede op lokaal niveau (zie bijvoorbeeld [Geef armoede een gezicht](#) in Utrecht).
- Vorm een lokale alliantie van partijen om overzicht te creëren, samenhang te bevorderen en de witte vlekken te signaleren, waardoor de gemeente de regiefunctie in lokaal armoedebelief beter kan uitvoeren (zie bijvoorbeeld de [Alliantie van Kracht](#) in de Veenkoloniën).
- Geef professionals meer speelruimte, beperk de bureaucratie en maak procedures eenvoudiger (zie de experimenten vanuit [Sociaal hospitaal](#): de Doorbraakmethode).
- Zorg dat kinderen, jongeren en ouders duurzame relaties kunnen opbouwen met professionals en niet steeds hun verhaal opnieuw hoeven te doen.

Verder lezen

Driessens, K. & Van Regenmortel, T. (2014). *Bind-kracht in armoede. Boek 1. Leefwereld en hulpverlening*. Tiel: Lannoo Campus.

Huygen, A. & Akkermans, C. (2020). [Altijd op een richeltje lopen](#). *Verslag onderzoek werkende ouders onder de armoedegrens*. Den Bosch: Samenvoorallekinderen & Leergeld Nederland.

Jungmann, N., Wesdorp, P. & Madern, T. (red.) (2020). *Stress-sensitief werken in het sociaal domein. Inzichten en praktische handvatten voor hulp- en dienstverleners*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.

Kalthoff, H. (2020). [Opgroeien en opvoeden in armoede](#). *Derde herziene versie*. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.

Kinderombudsman (2017). [Alle kinderen kansrijk. Het verbeteren van de ontwikkelingskansen van kinderen in armoede](#). Den Haag: Kinderombudsman.

Lusse, M. & Kassenberg, A. (2020). [Omgaan met armoede op scholen. Handreiking voor po en vo](#). Hogeschool Rotterdam en Hanzehogeschool Groningen.

Lusse, M. & Le Sage, L. (2021). Integrale aanpak van armoede in gezinnen. In: Witte, T. (red). *Armoede en bestaansonzekerheid. Beleid en sociaal professionele aanpak*, p. 93-105. Bussum: Coutinho.

Sociaal Economische Raad (2017). [Opgroeien zonder armoede](#). Den Haag: SER.

Van Geuns, R., Desain, L., van der Weijden, R. (2018). *Hulp bij armoede. Bouwstenen voor effectieve hulpverlening bij armoede en schulden*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.

Actuele en relevante websites

www.dekinderombudsman.nl/themas/armoede
www.divosa.nl/onderwerpen/armoede-en-sociale-uitsluiting
www.movisie.nl/armoede-schulden
www.ncj.nl/themadossiers/aanpak-armoede/
www.nji.nl/nl/Kennis/Dossier/Armoede
www.verwey-jonker.nl/themas/armoede
[SIRE Infographics-DEF_06 \(netdna-ssl.com\)](http://SIRE-Infographics-DEF_06.netdna-ssl.com)

2. Werkwijzen

Dit tweede deel van de handreiking bestaat uit veertien werkwijzen.^c De werkwijzen kunnen helpen om armoede te signaleren en kinderen, jongeren en ouders in armoede te ondersteunen en stimuleren. Daarbij is er steeds aandacht voor het bevorderen van een integrale aanpak: de samenwerking tussen professionals binnen en buiten het sociaal domein.

Het sociaal domein is breed, de inrichting verschilt per gemeente⁴¹ en kent een grote diversiteit aan professionals. Waar de focus voor de één ligt op volwassenen, ligt die van de ander op kinderen. Soms is armoede de directe aanleiding voor het contact met ouders (denk bijvoorbeeld aan schuldhulpverlening), terwijl de betreffende professional niet direct zicht heeft op de gevolgen van armoede voor de kinderen in het gezin. Voor jeugd- en gezinsprofessionals is het verbeteren van het welzijn van kinderen dagelijks werk, terwijl zij zich niet altijd bewust zijn van armoede als onderliggend probleem. Denk daarbij bijvoorbeeld aan het niet relateren van signalen van kindermishandeling aan geldstress in het gezin. Omdat elke professional een andere expertise en focus heeft, kan een werkwijze die voor de één nieuw is voor de ander bekend zijn, maar bijdragen aan verdieping. Professionals kunnen de werkwijzen dan ook naar eigen wens en inzicht op maat maken en toepassen.

De werkwijzen zijn onderverdeeld in drie categorieën en richten zich op:

- Het **signaleren** en bespreekbaar maken van armoede, zodat alle kinderen, jongeren en ouders in armoede worden gezien (zie paragraaf 2.1).
- Het **ondersteunen** bij armoede, zodat alle kinderen en jongeren kunnen meedoen (zie paragraaf 2.2).
- Het **stimuleren** van kinderen, jongeren en ouders, om zo bij te dragen aan de toekomstkansen van alle kinderen en jongeren en aan het doorbreken van de cirkel van armoede (zie paragraaf 2.3).

Werkwijzen per categorie		
 Signaleren	 Ondersteunen	 Stimuleren
Relatie opbouwen	Integrale steun	Financiële opvoeding
Herkennen en bespreken	Steun bij opvoeden	Gezonde leefstijl
Sociale omgeving versterken	(In)formele steun	Veerkracht
	Materiële steun	Aanvullend leren
	Steun bij financiële zelfredzaamheid	Participatie
	Steun bij schulden	

c De werkwijzen zijn voortgekomen uit een veldraadpleging en onderbouwd vanuit literatuur en internet-bronnen. Elke werkwijze is meegelezen door minimaal een onderzoeker, een professional en een ervaringswerker.

2.1 Signaleren

Relatie opbouwen

Wat

Het opbouwen van een vertrouwensrelatie met kinderen, jongeren en ouders, om de voorwaarden voor hen te creëren om armoede bespreekbaar te durven maken.

Waarom

Het is lastig om armoede vroegtijdig te signaleren, want kinderen, jongeren en ouders verbloemen hun situatie uit schaamte,⁴² en proberen het zelf op te lossen als zij afstand of wantrouwen ervaren naar professionals.⁴³ Soms zijn zij (bijvoorbeeld als gevolg van stress of een licht verstandelijke beperking) ook niet in staat om de situatie onder ogen te zien, of schatten zij deze en het eigen oplossingsvermogen te rooskleurig in.⁴⁴

Als kinderen, jongeren en ouders een relatie met een professional kunnen opbouwen zullen zij hem of haar eerder in vertrouwen nemen. Vooral professionals, ervaringswerkers en vrijwilligers bij basisorganisaties als wijkpastoraten, kinderopvangorganisaties en buurthuizen komen met veel kinderen, jongeren en ouders in contact en kunnen goed een vertrouwensrelatie opbouwen. Door naar buiten te treden en zich open te stellen komen deze professionals sneller in contact met kinderen, jongeren en ouders in armoede en worden zij makkelijker gevonden.

Hoe

Wees vindbaar

- Besteed aandacht aan de ander en ben er voor hem of haar, wees present. Neem de tijd, sta open voor de ander en sluit aan bij diens leefwereld.
- Zorg – als goede buur – dat je makkelijk aanspreekbaar bent in de buurt waar kinderen, jongeren en ouders zijn (bij natuurlijke, neutrale ontmoetingsplekken zoals de supermarkt, speeltuin, het buurtcentrum, de school en op plekken die als huiskamer functioneren) en knoop ook zelf informele gesprekjes aan.
- Ga outreachend te werk: neem het initiatief en ontmoet kinderen, jongeren en ouders actief. Haal kinderen, jongeren en ouders letterlijk over de drempel bij ontmoetingen (inloop, koffieochtenden, maaltijden en dergelijke) en zorg dat zij zich welkom voelen (zie ook de werkwijze [Sociale omgeving versterken](#)).

Wees empathisch

- Heb respect voor de ander. Waarborg diens autonomie en zelfrespect, heb een open blik en oog voor diversiteit. Bouw een relatie op vanuit gelijkwaardigheid, toon empathie en oordeel niet.
- Wees bescheiden en sensitief, stel je kwetsbaar op en wees authentiek; handel meer vanuit jezelf dan vanuit de methodiek.
- Heb oog voor zaken die goed gaan, benoem deze en zoek naar de minst ingrijpende oplossing.
- Leer de achtergrond van het kind, de jongere of ouder kennen, bejegen hen positief en heb oog voor het perspectief van alle gezinsleden.

Wees betrouwbaar

- Zorg voor een snel resultaat bij acute nood (zie ook de werkwijze [Integrale steun](#)).
- Doe wat je zegt en zeg wat je doet.
- Vraag toestemming wanneer je wat jou in vertrouwen is verteld, wilt delen met anderen (ook met andere gezinsleden).

Samenwerken

Als professionals investeren in een goede persoonlijke relatie met professionals van andere organisaties in de buurt, kunnen zij kinderen, jongeren en ouders warm toeleiden naar iemand die zij kennen en vertrouwen. Samenwerken start daarom met een persoonlijke kennismaking.

Voorwaarden

Het realiseren van een empathische attitude, zonder oordeel, vereist bewustwording en training van professionals en vrijwilligers. Voor het opbouwen van een vertrouwensrelatie is het van belang dat er continuïteit is in de professionals die met een gezin of gezinslid mee kunnen lopen. Dat vraagt om continuïteit in (de subsidiëring van) basale en maatschappelijke organisaties en om (financiële) ruimte voor de inzet van ervaringswerkers.

“Ik praat er alleen over met de mensen die dicht bij me staan. Er is nooit een aanleiding om er tegen anderen die je niet zo goed kent iets over te vertellen.”

[Meisje](#) (15 jaar) over opgroeien in armoede

Verantwoording

De theoretische onderbouwing komt uit de presentietheorie van Andries Baart⁴⁵ en de positieve basishouding van Tine van den Regenmortel en het [Balansmodel](#) van het Nederlands Jeugdinstituut.⁴⁶ De tekst in deze werkwijze is meegelezen door Leonie le Sage (Hogeschool Rotterdam), Sherita Thakoerd (Stichting De Buurtbron) en Alex Schepel (Sterk uit Armoede).

Herkennen en bespreken

Wat

Het (vroeg)signaleren van gezinnen die in armoede leven en dit bespreekbaar maken met kinderen, jongeren en ouders.

Waarom

Veel kinderen, jongeren en ouders schamen zich voor de armoede thuis en vinden het moeilijk om erover te praten en om hulp te vragen.⁴⁷ Ouders vragen ook geen ondersteuning als zij de hulpverleners wantrouwen en als zij zich niet realiseren dat het gebrek aan financiële middelen andere problemen in het gezin veroorzaakt.⁴⁸ Voor professionals in het sociaal domein is het dan ook niet altijd makkelijk om armoede in gezinnen te herkennen en erover te praten.

Het vroegtijdig signaleren van armoede in het gezin helpt voorkomen dat kinderen langdurig worden blootgesteld aan stress.⁴⁹ Waar praten met kinderen over armoede hen helpt om beter met de situatie om te kunnen gaan, kan een passieve en vermijdende houding tot psychische problemen bij kinderen leiden.⁵⁰

Hoe

Herkennen

- Wees in je dagelijkse praktijk – bijvoorbeeld tijdens een activiteit of huisbezoek – alert op signalen, risicomomenten en situaties van armoede (zie de bijlage [Signaleringslijst kinderarmoede](#)).
- Zet ervaringswerkers in, bijvoorbeeld bij huisbezoeken. Zij herkennen de signalen eerder en spreken de thuistaal.
- Realiseer je enerzijds dat signalen die op armoede lijken te wijzen, ook een heel andere oorzaak kunnen hebben en anderzijds dat armoede soms niet zichtbaar is omdat gezinnen veel offers brengen om hun kind geen uitzondering te laten zijn (dure schoenen kopen of hun kind mee laten gaan met een schoolreis die zij nauwelijks kunnen betalen).
- Bespreek bij twijfel signalen met een collega uit de eigen of een andere organisatie waar de kinderen, jongeren of ouders bekend zijn.

Bespreken met kinderen en jongeren

- Tast in een gesprek met kinderen of jongeren af of de financiële situatie thuis een onderwerp van gesprek kan zijn. Houd daarbij rekening met de loyaliteit van kinderen en jongeren naar hun ouders.
- Maak armoede op een speelse manier bespreekbaar met kinderen en jongeren, bijvoorbeeld tijdens kinderclub- of jeugdactiviteiten, met behulp van tools zoals het [Monsterspel](#) (Raad van Kinderen, gemeente Groningen) of met het [Arm en Rijk spel](#) (De Vonk).
- Kaart bij signalen de situatie zelf voorzichtig aan. Vraag bijvoorbeeld: *'Ik heb gemerkt dat je geen lunch bij je hebt.... mag ik daar iets over vragen?'*
- Zet een kidsteam (begeleid door een jongerenwerker) in om armoede, regelingen en fondsen onder de aandacht te brengen, bijvoorbeeld met vlogs van de voedselbank, of gesprekken bij clubs of op school (zie de bijlage [Overzicht fondsen](#)).
- Praat met kinderen en jongeren over hun dromen, ontdek wat ze kunnen en waar kansen liggen en luister naar de oplossingen die zij zien voor armoede. Zie bijvoorbeeld de buurtinitiatieven van [Sint Martinus Pronkjewail](#).

Bespreken met ouders

- Vraag, bij twijfel, aan ouders of er sprake is van armoede. Benoem concreet wat je ziet en wees daarbij vragend en betrokken en niet veroordelend. Helpende vragen kunnen zijn: *'Er zijn veel gezinnen die moeite hebben om rond te komen. Hoe is dat voor u?'*⁵¹ *'Er zijn veel gezinnen met weinig geld, waardoor kinderen in de knel komen. Is dat bij jullie misschien het geval?'* of *'Ik zie dat er veel ongeopende post ligt..., wat zou u op dit moment het meest helpen?'*
- Normaliseer de situatie, erken weerstand op voorhand en toon begrip, stel open vragen en benadruk de vertrouwelijkheid (*'we horen vaker van mensen die...'*).⁵²
- Maak zorgen op een laagdrempelige manier bespreekbaar, bijvoorbeeld door bij een inschrijving of intake te vragen of er belemmeringen zijn die deelname aan een activiteit in de weg staan.
- Toon je eigen gevoel als je vermoedens van armoede bespreekbaar maakt. Zeg bijvoorbeeld: *'Ik zie iets en vind het lastig om erover te beginnen'* of *'Ik zie dat jij/u dit lastig vindt, dat vind ik ook.'*

Verwijzen

- Doe suggesties voor organisaties en professionals die kinderen, jongeren en ouders kunnen helpen. Formuleer dit voorzichtig: *'Mag ik je eens iets vertellen over wat andere mensen in jouw situatie geholpen heeft?'* in plaats van *'Je moet ...'*.
- Volg kinderen, jongeren en ouders die je hebt doorverwezen naar hulp enige tijd. Vraag bijvoorbeeld *'Hoe is het gegaan met...'* of *'Is het gelukt om...?'*. En zoek oplossingen als er iets is wat hen belemmert de stap naar deze hulp te zetten.

Samenwerken

Het is belangrijk armoede vroeg te signaleren, liefst voor er schuldenproblematiek ontstaat. Professionals in het sociaal domein kunnen twijfels en vermoedens (met respect voor de privacy van het gezin) met elkaar bespreken en afspreken wie de beste vertrouwensband heeft met het kind, de jongere of de ouder om dit vermoeden met hen bespreekbaar te maken. Om financiële problemen vroegtijdig te herkennen is het belangrijk in een vroeg stadium informatie uit te wisselen over betalingsachterstanden met andere partners zoals woningcorporaties, energie- en drinkwaterbedrijven en zorgverzekeraars. Ook gemeenten hebben een functie in het tijdig signaleren en zij zetten dan ook vaak in op de preventie van armoede, met name onder kinderen.⁵³

Voorwaarden

Voor het signaleren en bespreken van financiële problemen hebben professionals baat bij een gezamenlijke training en bij praktische handvatten zoals een Nibud-training [Vroegsignalering](#), [Aanpakken schulden in de wijk](#) of de hulpmiddelen [‘Een goed gesprek over geld’](#).

“Wij willen proberen om met dit spel kinderen ervan te overtuigen dat je armoede niet geheim hoeft te houden, maar er juist over te praten. Het is voor alle kinderen bedoeld, want je weet niet welke kinderen wel of niet in armoede leven.”

Meisje (11 jaar) over het Monsterspel

Verantwoording

De adviezen in deze werkwijze zijn voor een groot deel afkomstig uit onderzoek van de Kinderombudsman, het lectoraat Schulden en Incasso van Hogeschool Utrecht en stichting De Vonk. Het is niet altijd bekend of deze adviezen ook daadwerkelijk effectief zijn.⁵⁴ De tekst in deze werkwijze is meegelezen door Bettine Arink (De Vonk), Ben Boksebeld (Hogeschool Saxion) en Lineke Smit (Sterk uit Armoede).

Bijlage

Zie de [Signaleringslijst kinderarmoede](#) op pagina 71.

Wat

Een netwerk met laagdrempelige ontmoetingsmogelijkheden en activiteiten in dorp of wijk voor kinderen, jongeren en ouders.

Waarom

Schaamte en een beperkte mobiliteit van kinderen, jongeren en ouders in armoede kunnen leiden tot isolement en tot een slechte toegang tot ondersteuning. Dat geldt vooral als het netwerk van de gezinnen klein is en zich beperkt tot mensen die eveneens in armoede leven.⁵⁵ Een divers netwerk in het dorp of de wijk biedt gezinnen in armoede juist de gelegenheid anderen te ontmoeten, zich te ontspannen en contact te krijgen met zowel lotgenoten als mensen met een andere achtergrond en met organisaties die hen kunnen ondersteunen.⁵⁶ Omdat formele ondersteuning vaak een hogere drempel heeft⁵⁷ en deze veelal kort duurt, is een goed (semi-)informeel netwerk vanuit maatschappelijke en welzijnsorganisaties toegankelijker en vertrouwder voor gezinnen. Dit netwerk vormt een startpunt voor het signaleren van armoede, biedt een duurzaam contact en is daarmee van blijvende waarde voor kinderen, jongeren en ouders. Ook biedt het kinderen, jongeren en ouders de gelegenheid niet alleen hulpvrager te zijn, maar ook zelf bij te dragen aan de lokale gemeenschap.

Hoe

Ontmoeten

- Bied een inloop- en huiskamerfunctie waar kinderen, jongeren en/of ouders zonder verplichting kunnen binnenlopen voor een kop thee, een spelletje en een luisterend oor.
- Bied koffieochtenden aan waar ouders elkaar kunnen ontmoeten rond een gemeenschappelijk thema of gericht op een specifieke doelgroep (bijvoorbeeld alleenstaande ouders), zodat ouders het gevoel hebben *'daar moet ik bij zijn, daar tref ik gelijkgestemden'*.
- Stimuleer een WhatsApp- en/of Facebook-groep waarin jongeren of ouders contact met elkaar kunnen onderhouden en vragen, zorgen en plezier met elkaar kunnen delen.
- Stap naar gezinnen toe om kennis te maken en nodig kinderen, jongeren en ouders actief uit voor een wijkactiviteit.
- Help kinderen, jongeren en ouders om ook elkaar te ontmoeten en investeer in het creëren van een gemeenschaps- of familiegevoel: iedereen hoort erbij.

Ontspannen

- Bied een waaier aan laagdrempelige activiteiten aan (kinderclubs, jongerenactiviteiten, vrouwen- en mannenochtenden, sportactiviteiten, wandelclubs etc.), ook voor het hele gezin (gezamenlijke maaltijd, uitje of viering van een feestdag). Houd daarbij rekening met de verschillende wensen van kinderen, jongeren en ouders (leeftijd en sekse, religie) en deel het aanbod via social media.
- Bedenk samen (met kinderen, jongeren en ouders) welke activiteiten zij zelf willen organiseren (kookclubs, sporttrainingen, kinderactiviteiten) en bied deze gezamenlijk aan.
- Zorg bij activiteiten voor volwassenen voor opvang van de kinderen en maak bij activiteiten voor kinderen en jongeren kennis met de ouders.
- Denk (bij kinderen, jongeren en ouders) mee over deelname aan passende activiteiten die andere organisaties aanbieden.

Ondersteunen

- Ondersteun activiteiten die kinderen, jongeren en ouders zelf willen opzetten.
- Bied informele ondersteuning tijdens of rond de ontmoetings- en ontspanningsactiviteiten voor kinderen, jongeren en ouders.
- Bied laagdrempelige spreekuren rond de ontmoetings- en ontspanningsactiviteiten voor ouders.
- Ondersteun ouders bij het zoeken van mensen uit de eigen omgeving die (bijvoorbeeld in een [Eigen Kracht Conferentie](#)) met hen kunnen meedenken over oplossingen voor vragen die spelen in het gezin.

Bijdragen

- Help ouders om zelf een bijdrage te leveren aan de lokale gemeenschap, bijvoorbeeld als gastheer of -vrouw bij ontmoetingsactiviteiten of een groepsactiviteit.
- Zet de deskundigheid van deelnemende ouders in bij hulp aan anderen, bijvoorbeeld bij schilderen, klussen, opruimen, schoonmaken of verhuizen.
- Help kinderen en jongeren om een bijdrage te leveren (bijvoorbeeld als oppas of boodschappenhulp bij ouderen), en zorg dat ze daar waar mogelijk iets mee verdienen.
- Belast gezinsleden in hun rol als vrijwilliger niet te zwaar. Laat de continuïteit van de activiteit niet afhankelijk zijn van hun aanwezigheid.

Samenwerken

Het creëren en benutten van een informeel netwerk, vereist een goede bekendheid van en samenwerking tussen alle deelnemende maatschappelijke, sport- en welzijnsorganisaties, in de wijk of het dorp. Als basispartners zoals scholen, centra voor jeugd- en gezin, huisartsenposten, speeltuinverenigingen, kerken en moskeeën goed op de hoogte zijn, kunnen zij kinderen, jongeren en ouders op de activiteiten attenderen. Draag bij aan het functioneren van een wijk- of buurtnetwerk door ontmoeting te organiseren tussen professionals, bijvoorbeeld in een sociaal café, netwerkborrel of themamiddag.

Voorwaarden

Een voorwaarde om een (semi-)informeel netwerk te kunnen creëren en benutten is een goede sociale kaart van alle activiteiten in het dorp of de wijk en bekendheid met deze sociale kaart onder partners en bewoners. Om continuïteit te kunnen bieden in de door het netwerk aangeboden activiteiten is het van belang dat organisaties in het informele circuit structureel gesubsidieerd worden en langdurig in een dorp of wijk kunnen werken.

Verantwoording

De indeling Ontmoeten, Ontspannen en Ondersteunen is ontleend aan de aanpak '[Meet the Parents](#)' zoals deze is uitgevoerd door welzijnsorganisatie De Schoor in Almere Poort en onderzocht door onderzoeksinstituut IVO.⁵⁸ De tekst in deze werkwijze is meegelezen door Cas Barendregt en Elske Wits (IVO), Gerlinda Robbertsen (Goud van Noord) en Martin Pragt (Sterk uit Armoede).

“Goedemorgen allemaal! Bedankt voor een leuke en gezellige dag gisteren. Het was geweldig om alle kinderen bezig te zien en (voor mij om) nieuwe mensen te ontmoeten. Hopelijk tot gauw.”

Moeder die deelneemt aan wijkgroep (in een WhatsApp-bericht)

2.2 Ondersteunen

Integrale steun

Wat

Professionals ondersteunen het gezin bij het in beeld brengen van de gezins-situatie, het stellen van betekenisvolle doelen en het maken en uitvoeren van actieplannen op de verschillende levensdomeinen voor het gezin als geheel en de verschillende gezinsleden afzonderlijk.

Waarom

Hoewel sommige ouders hun kinderen goed kunnen afschermen, krijgen kinderen en jongeren vaak veel mee van de stress van armoede en schulden van hun ouders.⁵⁹ Om aan deze situatie te ontsnappen, zijn vaak stappen nodig van de verschillende gezinsleden en op meerdere levensdomeinen.⁶⁰ Het is de rol van gezinsondersteuners om het gezin te coachen in het zicht krijgen op de eigen situatie, het ontwikkelen van op doelen gebaseerde plannen en in het versterken van het denk- en doenvermogen.⁶¹ De aanpak mag voor kinderen geen extra belasting opleveren. De balans tussen het betrekken en beschermen van kinderen is afhankelijk van de situatie, de leeftijd van de kinderen en de mate waarin het doel of plan over hun welbevinden gaat.

The Intergenerational Mobility Project (Intergen),⁶² – recent ontwikkeld door Economic Mobility Pathways – richt zich expliciet op de verschillende generaties in het gezin en op de interactie tussen deze generaties om intergenerationele overdracht van armoede te helpen voorkomen. Het programma maakt onderscheid tussen individuele doelen voor elk gezinslid afzonderlijk en gezamenlijke doelen voor het gezin als geheel. De volgende instrumenten worden gebruikt:

- De *Bridge to Self-Sufficiency*® voor het ontwikkelen van plannen op de levensdomeinen familiestabiliteit, welzijn, financiën, opleiding en werk (voor volwassenen in het gezin).
- De *Child Bridge to a Brighter Future*™ voor het ondersteunen van de ontwikkeling van kinderen op de levensdomeinen gezondheid en welbevinden, sociaal-emotionele ontwikkeling, zelfregulatie, voorbereiding op zelfstandigheid en voortgang in de schoolloopbaan. Het instrument sluit aan op de ontwikkelingsopgaven van kinderen van 0-5 jaar, 6-11 jaar en 12-18 jaar.
- De *Family Carpool Lane Tool*™ om doelen te formuleren op thema's als veiligheid, basisbehoeften, omgaan met stress, boosheid en problemen, een ordelijk huishouden, routine en structuur en een ondersteunend netwerk (voor het gezin als geheel).

Zomer 2021 publiceert EMPath een rapport op basis van de bevindingen van een pilot op vijf locaties in de Verenigde Staten. Aanbevelingen voor verdere uitbreiding van de aanpak worden in het rapport opgenomen en komen beschikbaar via het Mobility Mentoring® Netwerk Nederland.

Hoe

In het proces van het formuleren en uitvoeren van actieplannen is het perspectief van het gezin leidend.⁶³ Dat proces kent een aantal stappen:

Motivatie versterken

- Probeer een snel (financieel) succes te boeken (realiseer bijvoorbeeld een vergoeding van een fonds of toeleiding naar de voedselbank; zie de werkwijzen **Materiële steun** en **Steun bij financiële zelfredzaamheid**) om het vertrouwen in de professional en het traject te vergroten.
- Neem de tijd om de verhalen van de ouders en kinderen te horen en te begrijpen wat er echt aan de hand is⁶⁴ en blijf loyaal aan hun perspectief.⁶⁵
- Maak gebruik van **Motiverende gespreksvoering**⁶⁶ om gedragsverandering te helpen bewerkstelligen.

Doelen stellen

- Breng de gewenste situatie met het gezin als geheel en met elk gezinslid afzonderlijk in beeld: hoe zouden zij hun leven graag zien, wat zijn hun dromen op de verschillende levensdomeinen?
- Bepaal wat betekenisvolle en haalbare streefdoelen zijn op basis van het contrast tussen de gewenste en de huidige situatie (binnen de duur van de begeleiding).
- Vraag het gezin/de gezinsleden om een selectie van actiepunten te maken.
- Vertaal betekenisvolle doelen voor de langere termijn (bijvoorbeeld het realiseren van betere huisvesting, schuldenvrij zijn of het afronden van een opleiding), naar motiverende doelen op de korte termijn (bijvoorbeeld het opknappen van een kinderkamer, rondkomen van weekgeld of beter worden in een struikelvak op school).⁶⁷
- Richt je op transformatie via de door kinderen, jongeren en ouders zelfbenoemde doelen.⁶⁸

Doelen vertalen in plannen

- Ondersteun het gezin/de gezinsleden bij het maken van SMART geformuleerde doelen, die structuur bieden bij welke acties elk gezinslid gaat ondernemen en welke steun daarbij nodig is.
- Doordenk bij elk actiepunt vooraf met de gezinsleden de mogelijke obstakels en oplossingen daarvoor (als dit gebeurt, dan kan ik dit of dat doen).⁶⁹
- Wijk af van bureaucratische routines als dit nodig is om maatwerk te kunnen bieden en resultaat te kunnen boeken.⁷⁰
- Benut bij het maken van een plan de draagkracht en beschermende factoren (bijvoorbeeld sociaal netwerk, zelfinzicht, stabiele partnerrelatie) van het gezin en kijk niet alleen naar de draaglast en de risicofactoren van het gezin en de gezinsleden.⁷¹

Plannen uitvoeren

- Ondersteun de gezinsleden bij het voorbereiden en uitvoeren van de plannen: benoem per week of enkele weken wat het belangrijkste doel is, loop het plan vooraf met iedereen door, oefen zo nodig en help herinneren, en betrek het netwerk in de te zetten stappen.
- Moedig gezinsleden aan en denk mee hoe iets haalbaarder en plezieriger kan worden, en waardeer en beloon hen als zij daadwerkelijk in actie zijn gekomen.⁷²
- Evalueer de voortgang met het gezin/de gezinsleden en stel doelen en plannen waar nodig bij.

Nazorg bieden

- Rond af als de grootste problemen zijn opgelost en gezinsleden de levensvaardigheden hebben ontwikkeld om nieuwe problemen zelf aan te kunnen pakken, of bijtijds de weg weten te vinden naar ondersteuning.
- Help gezinsleden om voor afronding goed ingebed te zijn in het netwerk in het dorp of de wijk.
- Houd een lijntje met het gezin om hen te helpen het hervonden evenwicht te bewaren.

Samenwerken

Bij samenwerken hebben gezinsondersteuners vaak een regisserende rol. Zij kunnen de activiteiten op elkaar afstemmen en voorkomen dat de gezinsleden hun verhaal steeds weer aan andere professionals moeten doen. Daaromheen zijn veelal meerdere specialistische professionals betrokken om op de verschillende leefgebieden bij te dragen.

Voorwaarden

Een goede afstemming tussen formele en informele hulpverlening is van belang. Informele organisaties kunnen continuïteit en integrale steun bieden en een relatie aangaan met het gezin van het moment van signaleren tot en met nazorg. De formele hulpverlening is aanvullend noodzakelijk voor specifieke steun. Het is daarom van belang dat ook de formele hulp het vertrouwen van de gezinnen verwerft, continuïteit kan bieden in personeel en direct (zonder lange wachtlijsten) beschikbaar is.

“Bij het afspraken maken rond het gezin heeft de zoon (13 jaar) ook zijn zegje gedaan. Daardoor werd duidelijk dat er door alle problemen rond zijn zus weinig aandacht was voor hem. Er is nu afgesproken dat zijn moeder haar aandacht beter gaat verdelen. En hij heeft een bed en een bureau voor op zijn kamer gekregen.”

Gezinsondersteuner [Van Kansarm naar Kansrijk](#)

Verantwoording

Deze werkwijze is vooral gebaseerd op stress-sensitieve werkwijzen in het sociaal domein,⁷³ Mobility Mentoring® Intergenerational⁷⁴ en inzichten van de leerkring Integrale gezinsgerichte aanpak van armoede van het Sint Laurensfonds in Rotterdam. De tekst in deze werkwijze is meegelezen door Peter Wesdorp (WhatWorks), Maite Gadellaa (Mobility Mentoring® Netwerk Nederland), Sigrid Mol (Van Veldhuizen Stichting) en Lineke Smit (Sterk uit Armoede).

Bijlagen

Zie de [Brug naar Zelfredzaamheid®](#) en de [Child Bridge to a Brighter Future™](#) op pagina 74 en 75. Deze tools maken integraal deel uit van het Mobility Mentoring®-programma en zijn geregistreerd door EMPATH.⁷⁵

Steun bij opvoeden

Wat

Het ondersteunen van ouders bij het ouderschap en de opvoeding en het vergroten van de opvoedcompetenties, zodat zij optimaal kunnen bijdragen aan de ontwikkeling van hun kinderen.

Waarom

Bij ouders die langdurige geldproblemen ervaren is de kans groter dat zij als gevolg van stress minder aandacht hebben voor en geduld hebben met hun kind, niet met hen spelen en het kind strenger straffen.⁷⁶ Dit kan leiden tot problemen in de hechting, ouder-kindrelatie en brede ontwikkeling, en vergroot het risico op verwaarlozing of mishandeling.⁷⁷ Kinderen hebben daardoor een minder steunende en soms ook onveilige thuissituatie.⁷⁸

Door ouders te ondersteunen in de opvoeding⁷⁹ kunnen zij beter bijdragen aan het welzijn en de ontwikkeling van hun kinderen.⁸⁰ Van belang is dat **de balans** tussen draagkracht en draaglast van ouders naar de goede kant doorslaat, ongeacht de situatie van het gezin.⁸¹ Het loont daarom om te investeren in de draagkracht van ouders, vooral in een positief thuisklimaat, stressreductie, zelfvertrouwen, een stevig netwerk en levensvaardigheden.⁸²

Hoe

Ouder-kindrelatie versterken

- Inspireer, stimuleer en motiveer ouders om meer met hun kind of puber te praten, hun positieve gedrag te zien en meer activiteiten met hen te ondernemen (bezoek kinderboerderij, samen voetballen).
- Creëer omstandigheden waarin ouders onderling en met hun kind of puber een leuke tijd kunnen hebben (zie ook de werkwijze **Sociale omgeving versterken**).
- Bied activiteiten (bijvoorbeeld samen met peuterspeelzaal, kinderopvang, bibliotheek, consultatiebureau) voor moeders én vaders mét hun jonge kind, waarin ontwikkelingsstimulering van kinderen en opvoedingsondersteuning aan ouders samengaan (bijvoorbeeld in **Hoogeveen**).⁸³

Informele steun bij opvoedvragen

- Normaliseer opvoedvragen: uitdagingen en vragen horen bij het ouderschap.⁸⁴
- Bied een luisterend oor aan kinderen, jongeren en ouders en denk mee over eenvoudige en haalbare oplossingen bij spanningen in het gezin.
- Stimuleer ouders om opvoedvragen binnen hun eigen netwerk te bespreken (familie, kennissen, andere ouders van school of de peuterspeelzaal).⁸⁵
- Stimuleer ouders deel te nemen aan activiteiten in de buurt waarbij zij hun netwerk kunnen vergroten en hun opvoedervaringen kunnen bespreken. Verwijs naar bestaande initiatieven als **Meet the parents**, **Opvoedparty** of **Mama's garden** of help hen op zoek te gaan naar ervaringen van andere ouders op bijvoorbeeld Facebook (zie ook de werkwijze **Sociale omgeving versterken**).
- Wijs ouders met jonge kinderen op de mogelijkheid om ondersteuning van **Home-Start** te krijgen. Hierbij komt een vrijwilliger een periode wekelijks langs voor vriendschappelijk contact, lichte opvoedondersteuning en praktische opvoedhulp.
- Ontlast ouders door hen de mogelijkheid te bieden hun kind regelmatig even uit te besteden. Bijvoorbeeld in het informele netwerk van het gezin (vrienden, familie, burens, vriendjes van de kinderen), via **buurtgezinnen** of **steunouders** (zie ook de werkwijze **(In)formele steun**) of door een plek te helpen zoeken bij een peuterspeelzaal, in de buitenschoolse opvang of bij kinderactiviteiten in de wijk.
- Organiseer zelf groepsgerichte opvoedactiviteiten waarin ouders gerichter met elkaar in gesprek kunnen raken over opvoedvragen en eventueel opvoedsituaties kunnen oefenen. Benut hierbij de ervaringskennis van de ouders, vrijwilligers of jezelf⁸⁶ (organiseer een **opvoedparty** of start een **Wijkacademie Opvoeden**). Of bekijk het aanbod vanuit het CJG, het buurthuis of de school.
- Stimuleer ouders om hun opvoedvragen en -problemen ook te bespreken met professionals die bekend zijn met het kind en gezin (peuterspeelzaal, kinderopvang, huisarts, consultatiebureau, JGZ, CJG, maatschappelijk werk op school). Deze professionals kunnen ouders helpen inschatten wat **'normale' of 'ernstige' problemen** zijn in de ontwikkeling van het kind.

Formele steun bij opvoedproblemen

- Schat de zwaarte van opvoedproblemen in met behulp van de **Zelfredzaamheid-Matrix** (supplement 'kind en gezin') voor de deelgebieden Gezinsstructuur, Lichamelijke verzorging, Emotionele ondersteuning, Socialisering, Opvang en Scholing.
- Wijs ouders die behoefte hebben aan een luisterend oor op de mogelijkheid met iemand te sparren of even stoom af te blazen (bijvoorbeeld een organisatie uit **deze lijst**).
- Wijs ouders op het bestaan van lokale opvoedbureaus en -spreekuren.
- Bied ouders die een verhoogd risico hebben op opvoedproblemen gestructureerde en gestandaardiseerde **opvoedprogramma's**. Deze zijn soms gericht op specifieke doelgroepen (tienermoeders, alleenstaande moeders).
- Verwijs ouders naar **Veilig Thuis** voor advies en ondersteuning met betrekking tot de veiligheid van kinderen en jongeren en het melden van huiselijk geweld en kindermishandeling. Volg als professional bij zorgen de stappen uit de **Meldcode huiselijk geweld en kindermishandeling** (in kaart brengen signalen, overleggen met collega, in gesprek met betrokkene(n), wegen van signalen en beslissen over melding) en overleg bij twijfel met Veilig Thuis.

Samenwerken

Bied opvoedsteun en -activiteiten in het dorp, de wijk of stad aan in samenwerking met bijvoorbeeld peuterspeelzaal, kinderopvang, bibliotheek, Centrum voor Jeugd en Gezin, consultatiebureau of JGZ.

Voorwaarden

Bied jeugdprofessionals de ruimte en het budget om preventieve opvoedondersteuning te bieden. Gezinnen zijn eerder in beeld en de ondersteuning voorkomt dat problemen groter worden.

“Wat mij blij maakt zijn de adviezen. De levenservaringen van andere moeders die dezelfde problemen zijn tegengekomen. Het uitwisselen tussen de verschillende moeders. Die adviezen neem ik ook serieus. Dus ik voel me niet eenzaam en alleen met mijn probleem, want iemand die precies op mij lijkt, heeft die problemen ooit ook meegemaakt. Dan denk ik, oh dat ga ik doen, dat ga ik zo aanpakken.”

Moeder over een alleenstaande moedergroep⁸⁷

Verantwoording

Interventies in deze werkwijze zijn veelal wetenschappelijk onderzocht en terug te vinden in de [Databank Effectieve Jeugdinterventies](#) van het NJI. De tekst in deze werkwijze is meegelezen door Susan Ketner (Hanzehogeschool Groningen), Sigrid Mol (Van Veldhuizen Stichting) en Lineke Smit (Sterk uit Armoede).

Wat

Formele en informele steun die geboden wordt door mentoren of maatjes. Zij zijn bondgenoot, coach of mentor voor kinderen, jongeren en ouders die leven in complexe omstandigheden.⁸⁸

Waarom

Kinderen, jongeren en ouders in armoede hebben niet altijd een stevig steunend netwerk⁸⁹ of een vertrouwenspersoon. De langdurige inzet van een mentor of maatje⁹⁰ biedt hun aandacht en ondersteuning, soms als aanvulling op de inzet van een professional. Jongeren voelen zich beter en hebben minder psychische klachten met de inzet van een mentor.⁹¹ De inzet van een zelf ingebrachte mentor draagt bij aan de sociaal-emotionele ontwikkeling en aan het functioneren op opleiding en werk.⁹² Ook de formele maatjesprojecten laten positieve effecten zien op psychologisch gebied, persoonlijke ontwikkeling en het verbreden van de horizon.⁹³

Informele en formele mentoren en maatjes

Mentoren en maatjes kunnen uit de eigen omgeving afkomstig zijn, waarbij de relatie informeel is en van onbepaalde duur. In het geval van kinderen en jongeren is dit een steunende, niet-ouderlijke volwassene uit het eigen sociale netwerk die hij/zij zelf zoekt en waarmee de ouder instemt (zie de [JIM-aanpak: Jouw Ingebrachte Mentor](#)).⁹⁴

Een mentor of maatje kan ook worden aangedragen vanuit een organisatie waarmee het gezin contact heeft. De organisatie heeft hiertoe een pool aan getrainde vrijwilligers en/of studenten beschikbaar. Deze geplande en meer formele relaties ontstaan via matching. Hierbij zijn vooraf afspraken gemaakt over de doelen en de duur van het traject.⁹⁵ Mentoren en maatjes kunnen als zelfstandig traject ingezet worden (zie bijvoorbeeld [Big Brothers Big Sisters](#)) of als onderdeel van een bredere aanpak (zoals bijvoorbeeld bij [Helden van het Oude Noorden](#)).

Hoe

Informele mentoren en maatjes

- Begeleid het kind of de jongere in de zoektocht naar een mentor uit de eigen omgeving.
- Vraag bij de inzet van een mentor voor kinderen of jongeren de ouders om toestemming.
- Positioneer de mentor van het kind of de jongere binnen het gehele zorgtraject en zorg dat hij of zij samen met het kind centraal staat.
- Bespreek expliciet ieders rol en de samenwerking tussen de professional, mentor, ouders en het kind of de jongere.⁹⁶

Formele mentoren en maatjes

- Maak een zorgvuldige match op basis van de hulpvraag van het gezin(slid) en de kwaliteiten en/of kenmerken van de vrijwilliger (zie bijvoorbeeld [Helden van het Oude Noorden](#)).
- Zoek naar een mentor of maatje die in de buurt van het gezin(slid) woont, zodat deze als goede buur ook onderdeel kan gaan uitmaken van het netwerk van het gezin.
- Stel een proefperiode in om te kijken of er een klik ontstaat tussen gezinslid en mentor of maatje (en breek de match af als dit niet het geval is).

De rol van mentoren en maatjes⁹⁷

- Sta een kind, jongere of ouder op een positieve en wederkerige manier bij als vertrouwenspersoon in het dagelijks leven.
- Zet de eigen regie, autonomie en competentie van het kind, de jongere of ouder centraal,⁹⁸ en geef hun zeggenschap over de inzet en de aanpak van een mentor of maatje.
- Bespreek in het proces dat tot mentoring leidt of in de kennismaking, de verwachtingen over en weer en stel doelen.
- Vorm een aanvulling op de al aanwezige zorg en neem deze niet over.
- Doe als mentor of maatje gezellige dingen met het kind, de jongere of ouder (neem bijvoorbeeld een kind mee op een uitstapje), zorg dat er plezier gemaakt kan worden, maar bied ook ruimte voor serieuze gesprekken.
- Bied concrete steun (bijvoorbeeld meegaan naar een open dag of loket) en/of help vaardigheden versterken (bijvoorbeeld gezond koken, digitale vaardigheden).
- Toon belangstelling voor de voortgang van het traject en sta regelmatig stil bij de vragen *'Hoe gaat het? Wat heb je nodig om doel te behalen? Wat kun jij zelf doen? Wat verwacht je van mij?'*
- Ontlast gezinnen die het zwaar hebben door hen te koppelen aan een [buurtgezin](#): een warm en stabiel steungezin in de buurt waar het kind bijvoorbeeld wekelijks komt spelen, af en toe iets leuks doet of komt logeren.

Samenwerken

Als mentoren of maatjes een aanvulling op de formele hulpverlening vormen, is er een goede taakverdeling en afstemming nodig tussen alle betrokken professionals en vrijwilligers rond het gezin. Betrek hier ook de gezinsleden bij en informeer hen in elk geval over wat er besproken is.

Voorwaarden

Mentoren en maatjes hebben een vast aanspreekpunt in de organisatie en begeleiding nodig bij het vervullen van die rol.⁹⁹ Professionals ondersteunen daarom de mentoren en maatjes, bieden bevestiging en erkenning, zijn bereikbaar voor overleg en helpen in het aangeven van grenzen in het omgaan met emoties.¹⁰⁰ Bij informele mentoren en maatjes (juridisch vergelijkbaar met mantelzorgers) zijn heldere samenwerkingsafspraken van belang tussen professional, mentor en gezin over hoe en hoe vaak er contact is, wat iedereen van elkaar mag weten, wie informatie verstrekt aan wie en wanneer, wat te doen bij problemen en hoe vaak evaluatie plaatsvindt. Bij formele mentoren of maatjes kan het afsluiten van een vrijwilligersovereenkomst van belang zijn waarin gedragsregels, omgang met privacygevoelige gegevens en afspraken over eventuele onkostenvergoedingen geregeld zijn.

“Het feit dat ik zo’n JIM-traject aan moest gaan vond ik minder, omdat ik altijd heel afstandelijk was voor alle vormen van hulpverlening. Ik zat al bij psychiaters en psychologen die steeds de plank missloegen. Toen ik een JIM moest kiezen, dacht ik: o nee, niet wéér zo’n instantie! Moet ik wéér mijn masker opzetten! Maar uiteindelijk vond ik het prettig, omdat mijn JIM goed was en mijn hulpverlener van dat moment bovendien een toppertje was, met wie ik ook kon lachen.”

Jongere met een mentor uit de eigen omgeving¹⁰¹

Verantwoording

Deze tekst is mede gebaseerd op artikelen met betrekking tot mentoring¹⁰² en beschrijvingen van verschillende aanpakken, waaronder JIM.¹⁰³ De tekst in deze werkwijze is meegelezen door Suzanne de Ruig (JIM-aanpak), Antoinet Blom (Impuls Welzijn) en Martin Pragt (Sterk uit Armoede).

Wat

Het ondersteunen van kinderen, jongeren en ouders bij het gebruikmaken van de beschikbare materiële steun en gratis deelname aan activiteiten.

Waarom

Kinderen en jongeren die thuis opgroeien met weinig geld missen vaak basale zaken als voeding, een fiets of laptop en passende kleding die geschikt is voor het seizoen. Ze kunnen vaak ook niet meedoen met hun leeftijdgenoten. Hierdoor lopen zij een groter risico op sociale uitsluiting en missen ze belangrijke ervaringen, wat hen belemmert in hun ontwikkeling.¹⁰⁴ Hoewel steun bij het aanschaffen van spullen en het mee kunnen doen aan activiteiten geen structurele oplossing voor armoede is,¹⁰⁵ biedt het kinderen, jongeren en ouders wel een tijdelijke oplossing voor basale behoeften. Zo doen zij bovendien positieve ervaringen op, wat bijdraagt aan de reductie van stress en zorgen.¹⁰⁶

Hoe

Maaltijden, kleding en materiaal

- Wijs ouders op het [Nationaal Jeugd Ontbijt](#) dat gezinnen die het echt niet kunnen betalen wekelijks anoniem een ontbijttas aanbiedt met voor elk kind zeven ontbijtjes, 52 weken per jaar.
- Help berekenen of het gezin recht heeft op ondersteuning van de [voedselbank](#) en zoek op waar de [dichtstbijzijnde voedselbank](#) is.
- Wijs gezinnen die gebruikmaken van de voedselbank op [Kinderen van de Voedselbank](#), waar ouders een kledingpakket met nieuwe kleding, nieuwe schoenen en nieuwe cadeautjes kunnen krijgen. Of wijs ouders op een [kledingbank](#) in de buurt.
- Wijs (aanstaande) ouders op [Stichting Babyspullen](#) voor gratis babystartpakketten, bestaande uit nieuwe en gebruikte babyspullen.
- Help ouders gebruikmaken van regelingen en fondsen om bijvoorbeeld een laptop, schoolspullen, fiets of koelkast aan te schaffen (zie de bijlage [Overzicht fondsen](#)).
- Wijs ouders op lokale speelgoedbanken en [speelotheken](#).
- Wijs kinderen en hun ouders op [KinderzwerfboekStations](#), waar kinderen gratis boeken kunnen meenemen en doorgeven aan een ander kind. Ook de [jeugdbibliotheek](#) is gratis voor kinderen en jongeren (meestal tot 18 jaar).

Uitjes, feestjes en vakanties

- Wijs gezinnen op de gratis stadspas waarmee veel gemeenten gezinnen korting bieden op (de toegang van) zwembaden, bioscopen, speeltheek en kringloop. Voor kinderen is museumbezoek vaak gratis.
- Meld jarige kinderen van 4-12 jaar aan voor een verjaardagsbox via [Jarige Job](#) of laat gratis een kinderfeestje organiseren door [Stichting Uitgestelde Kinderfeestjes](#).
- Meld gezinnen met jonge kinderen aan voor de [Actie Pepernoot](#), waarbij ouders cadeaubonnen krijgen om sinterklaaspresentjes te kopen.
- Meld gezinnen aan voor de [Actie Zomerpret](#), waarmee zij voor de zomervakantie een pakket ontvangen met toegangskarten voor de bioscoop, zwembad en pretpark – met toebehoren –, boeken en spelen.
- Wijs ouders op de mogelijkheid om kinderen een kindervakantie te bieden (gratis of een bijdrage naar draagkracht). Zie bijvoorbeeld het [Steunpunt Kindervakanties](#) (met keurmerk), [Kindervakantieweken van Humanitas](#), [Heppie](#) vakantieweken en weekenden, en vakantieweken voor gezinnen via de [Vakantiebank](#).
- Voor deelname aan schoolreizen en schoolexcursies kunnen ouders een beroep doen op bijvoorbeeld [Leergeld](#) (zie de bijlage [Overzicht fondsen](#)).
- Organiseer een vakantie voor kinderen en/of gezinnen. Dat kan op een camping zijn, in de buurt, in een huis of op een [bijzondere locatie](#). Boodschappenpakketten en vrijkaartjes voor bijvoorbeeld het zwembad maken de vakantie compleet.

Wijkinitiatieven

- Faciliteer initiatieven van kinderen, jongeren en ouders. Geef deze voorrang, ondersteun op afstand en laat het eigenaarschap bij de initiatiefnemers.
- Creëer in het buurthuis een 'duurzame weggeefkast of -winkel' waar ouders dagelijkse spullen kunnen uitwisselen (kleding, speelgoed, boeken: schoon en heel). Zet de kast (met een duidelijke instructie) op een goed zichtbare plek en wijs gezinnen op het bestaan ervan. Een vrijwilliger houdt de weggeefkast netjes, met een professional als aanspreekpunt.
- Bied kinderen, jongeren en ouders maaltijden en/of uitstapjes aan, waar ze kunnen ontspannen en elkaar ontmoeten.
- Organiseer seizoensgebonden activiteiten (timmer- of speelweek, spellen, voetbaltoernooi, speurtochten, sneeuwpoppen maken).
- Zet een speeltheek op, waar kinderen en hun ouders speelgoed kunnen lenen.
- Organiseer een aantal keer per jaar een kleding- of speelgoedbank waar gezinnen kleren en speelgoed kunnen uitzoeken.
- Zet een poule met handige vrijwilligers op die gezinnen helpen met klusjes en/of een **Repair Café** aanbieden waar kapotte spullen (bijvoorbeeld speelgoed en fietsen) weer gemaakt worden.
- Vraag ondernemers om als maatschappelijke bijdrage kortings- of waardebonnen te leveren waar jongeren iets leuks van kunnen kopen, zoals bijvoorbeeld nieuwe kleren.
- Zorg dat gratis **menstruatieproducten** beschikbaar zijn in buurthuizen, scholen, sportclubs en andere locaties in de wijk.
- Organiseer als wijkpartners en gemeenten een vakantie voor kinderen of jongeren in de buurt (zie ook *Uitjes, feestjes en vakanties*).

Samenwerken

Het is van belang een goed overzicht te hebben van initiatieven voor materiële steun in de buurt. Persoonlijk contact met personen van fondsen en organisaties maakt het makkelijker om een beroep hierop te doen. Een integrale samenwerking met verschillende partijen zoals kerken, scholen, buitenschoolse opvang, huisarts en buurtverenigingen is nodig om materiële steun aan de juiste gezinnen te bieden.

Voorwaarden

Bied lokaal een actuele sociale kaart aan met lokale en landelijke fondsen. Vraag financiële middelen om materiële steun te kunnen bieden aan bij de gemeente, een goededoelenorganisatie, een **serviceclub** of een fonds (zie de bijlage **Overzicht fondsen**). Werf vrijwilligers om de activiteiten te begeleiden bijvoorbeeld via kerken, maatschappelijke of vrijwilligersorganisaties.

“Speelgoed moet gratis gegeven worden als je ouders minder geld hebben. Want kinderen krijgen niet vaak alles wat ze willen. En dan kunnen je vader en moeder het niet kopen omdat ze niet genoeg geld hebben en dan ben je heel erg teleurgesteld. Dus dan maar liever gratis speelgoed want dan kunnen je vader en moeder het geld gebruiken voor eten enzo.”

Meisje (8 jaar) in een interview

Verantwoording

Voor deze werkwijze hebben we projecten in het land geïnventariseerd. Veel van de besproken interventies die materiële steun bieden zijn niet onderzocht. De tekst in deze werkwijze is meegelezen door Anne Hoogenboom (Alliantie Kinderarmoede), Jonathan de Heer en Philip Pietermaat (CSBO Bergkristal) en Alex Schepel (Sterk uit Armoede).

Bijlage

Zie [Overzicht fondsen](#) op pagina 76.

Steun bij financiële zelfredzaamheid

Wat

Jongeren en ouders met weinig geld krijgen steun en advies bij het grip krijgen op hun financiën, het aanvragen van financiële ondersteuning en waar nodig een warme toeleiding naar verdergaande financiële ondersteuning en schuldhulpverlening.

Waarom

Jongeren zijn soms minder goed bestand tegen materiële verleidingen (een dure telefoon of kleding op afbetaling) en komen vaker geld tekort.¹⁰⁷ Zij bouwen soms studieschulden op en zijn vaak slecht voorbereid op hun financiële verantwoordelijkheid vanaf 18 jaar (zie ook werkwijze [Financiële opvoeding](#)). Ook ouders overzien hun financiële situatie niet altijd, kennen de weg naar regelingen niet en hebben vaak moeite met het ordenen van hun financiële administratie.¹⁰⁸

Vroegtijdig steun bieden bij financiën is effectief om erger te voorkomen.¹⁰⁹ Dit geeft jongeren en ouders het gevoel grip te hebben op hun geldzaken, waardoor zij meer vertrouwen hebben in hun eigen kunnen en verstandige financiële besluiten kunnen nemen.¹¹⁰ Ouders die financiële steun van fondsen krijgen, geven aan positiever te zijn over hun leven en meer rust en zelfvertrouwen en minder stress te ervaren.¹¹¹

Hoe

Informatie over geldzaken

- Wijs jongeren en ouders op betrouwbare informatie over het omgaan met geld, bijvoorbeeld [MoneyFit](#) (voor jongeren), [Wijzer in geldzaken](#) of [Kandoor](#), of de [Reality Check](#) (voor vrouwen).
- Wijs licht verstandelijk beperkten en laaggeletterden op de websites over geldzaken van [Steffie](#) (bijvoorbeeld over internetbankieren, toeslagen aanvragen, basis zorgverzekering).
- Wijs jongeren die naar het mbo gaan (en hun ouders) erop dat school verantwoordelijk is voor de [basisuitrusting](#) (computers, kopieerapparaten en gereedschap), maar ook voor bijzondere leermiddelen (koksmessen en kappersscharen).
- Verwijs jongeren en ouders naar overzichtelijke informatie over regelingen en voorzieningen voor mensen met een minimuminkomen (zoals bij de gemeente [Utrecht](#)).
- Wijs ouders op het persoonlijk budget (vaak als kindpakket) van gemeenten voor elk kind tot 18 jaar dat in aanmerking komt. Ouders kunnen dit zelf aanvragen (soms via een website zoals bij de [gemeente Eemsdelta](#)).¹¹² Dit budget voorziet in de meest noodzakelijke behoeften zoals kleding, aangevuld met zaken om mee te kunnen doen in de samenleving (bibliotheekpas, zwem- en sportles, schoolkosten en dergelijke). Veel gemeenten bieden bovendien stadspassen met kortingen op toegang en aanschaf van zaken.
- Wijs ouders op de [VoorzieningenWijzer](#) om inzicht te krijgen in de kosten waarop zij kunnen besparen.
- Bied steun bij het aanvragen van vergoedingen, regelingen of fondsen (zie de bijlage [Overzicht fondsen](#)).

Geldzaken zelf op orde krijgen

- Wijs jongeren en ouders op programma's om meer grip te krijgen op financiën, zoals bijvoorbeeld [Lift je leven!](#) Informeer bij de gemeente naar de lokale initiatieven.
- Wijs jongeren en ouders op het online overzicht van de tegemoetkomingen waarop zij recht hebben via [BerekenUwRecht](#).
- Wijs jongeren en ouders op de formulierenbrigade van de gemeente voor hulp bij het invullen van aanvragen.
- Verwijs jongeren en ouders met geldzorgen vroegtijdig naar financiële gesprekken van de gemeente (zie bijvoorbeeld de [Helpdesk Geldzaken](#) van de gemeente Den Haag, of de [Werkplaats Financiën XL](#) in Eindhoven), het buurthuis, de bibliotheek of op scholen (zie bijvoorbeeld het [Deltion College](#)).
- Verwijs jongeren en ouders naar sociaal raadslieden voor het geven van informatie en advies op een breed sociaal-juridisch terrein (uitkeringen, belastingen, arbeidsrecht, wonen en huren, contracten, verzekeringen, echtscheiding, familierecht, voorzieningen etc.).
- Wijs ouders op onlinetools van [banken](#) die hulp bieden bij budgetteren en administreren.
- Wijs ouders op de test van [Geldfit](#), die afhankelijk van de ernst van de situatie toeleidt naar
 1. zelfhulp (Nibud, [Wijzer in geldzaken](#)),
 2. een getrainde vrijwilliger die online steun biedt,
 3. een getrainde lokale vrijwilliger die persoonlijke steun biedt,
 4. professionele schuldhulpverlening vanuit de gemeente.

Steun bij het op orde krijgen van geldzaken

- Bied een gezin laagdrempelig steun bij financiën aan van een ervaringswerker, omdat de drempel dan lager is en het begrip groter.¹¹³ Vraag bij de gemeente naar lokale initiatieven, zoals bijvoorbeeld Sichting MAIT in Rotterdam.
- Wijs jongeren en ouders op lokale thuisadministratieprojecten (zoals [Humanitas Thuisadministratie](#)), of bied een gezin de steun van een vrijwilliger die als [budgetmaatje](#) optreedt. Bijvoorbeeld via [Amargi](#) of [Get a Grip](#) voor jongeren, of [stichting Stuiver](#) voor mensen met een licht verstandelijke beperking, psychiatrische stoornis of een niet-aangeboren hersenaandoening.
- Verwijs jongeren en ouders vroegtijdig naar hulp en ondersteuning om te voorkomen dat betalingsproblemen schuldzorgen worden, via een getrainde vrijwilliger van [SchuldHulpMaatje](#) of via de [Nederlandse Schuldhulproute](#).
- Wijs jongeren en ouders op de mogelijkheid een betalingsregeling af te sluiten met bijvoorbeeld de zorgverzekeraar of woningbouwvereniging.
- Wijs jongeren en ouders erop dat sommige gemeenten schulden en betalingen tijdelijk over kunnen nemen. Jongeren en ouders kunnen bijvoorbeeld hun [vaste lasten](#) automatisch laten betalen door de gemeente. Of leidt hen toe naar een hulpverlener van de stichting [Vaste Lasten Pakket](#). Verwijs zo nodig naar het wijkteam of de schuldhulpverlening (zie ook de werkwijze [Steun bij schulden](#)).

Samenwerken

Korte lijnen en warme overdracht zijn van belang bij het bieden van steun bij financiële zelfredzaamheid. Dat vereist domeinoverstijgend contact tussen professionals in het sociaal domein en met de gemeente. Het is daarbij aan te raden goede persoonlijke contacten op te bouwen met collega's bij andere organisaties. Professionals vroegsignalering kunnen verschillende partijen aan tafel vragen om samen problematische schulden bij gezinnen te voorkomen (zie ook de [Digitale Gesprekshulp](#)).

Voorwaarden

Een goede sociale kaart rond financiële steun en een duidelijk overzicht van de actuele vergoedingsmogelijkheden helpt professionals bij het ondersteunen van ouders en jongeren. Maatwerk per gemeente is noodzakelijk vanwege het verschil in aanbod tussen gemeenten en door het verschil in inkomenseisen per regeling (tussen 100 en 130% van het sociaal minimum). Zorg als gemeente bovendien voor gemak, overzicht en duidelijkheid.¹¹⁴ Maak aanvragen en inkomensregelingen eenvoudig, toegankelijk (eenvoudige taal, meerdere talen) en goed vindbaar (schriftelijk, digitaal, via social media, op school en in de wijk), en maak het mogelijk om meerdere aanvragen in een keer en via meerdere kanalen (digitaal, per post, telefonisch, op afspraak of bij een inloopsprekkuur) te kunnen doen.

“Wij geven jongeren die bij het financieel spreekuur komen weleens huiswerkopdrachten mee op het gebied van financiën. Hierdoor worden ze geholpen zelfredzaam te worden op dat gebied en houden wij waar nodig een oogje in het zeil.”

Sociaal raadvrouw over financieel spreekuur mbo-opleiding¹¹⁵

Verantwoording

Veel van de interventies in deze werkwijze zijn onderzocht door Divosa (2012) en het Nibud. De tekst in deze werkwijze is meegelezen door Jodi Mak (Hogeschool van Amsterdam), Tamara Madern (Hogeschool Utrecht), Kim Houben (Divosa), Arie Noordhof (Schuldhulpmaatje) en Lineke Smit (Sterk uit Armoede).

Bijlage

Zie [Overzicht fondsen](#) op pagina 76.

Wat

Steun gericht op het onder controle krijgen of oplossen van risicovolle en problematische schulden bij jongeren en ouders, rekening houdend met de in het gezin aanwezige kinderen.

Waarom

Het hebben van risicovolle of problematische schulden veroorzaakt veel stress. Kinderen maken zich vaak zorgen over de consequenties van geldproblemen (kan ik mee op schoolreisje, kunnen we in dit huis blijven wonen?)¹¹⁶ en worden belemmerd in hun ontwikkeling. Deze stress heeft een negatieve invloed op de breinontwikkeling van kinderen en verhoogt de kans op latere problemen met de financiële zelfredzaamheid. Jongeren hebben steeds vaker slechts een flexcontract¹¹⁷ en schulden,¹¹⁸ wat leidt tot stress, sociaal isolement, depressie, ziekteverzuim en problemen in het volgen en afronden van hun opleiding.¹¹⁹ Uit schaamte wachten jongeren en ouders gemiddeld vier tot vijf jaar voordat ze hulp zoeken, waardoor de schulden hoog kunnen oplopen.¹²⁰ Omdat jongeren en ouders schuldhelpverlening als een laatste redmiddel zien, blijven zij soms lang onzichtbaar.¹²¹ Als zij zich uiteindelijk toch tot de schuldhelpverlening wenden, is hun ervaring overwegend positief.¹²²

Omdat het jongeren en ouders als gevolg van stress veelal ontbreekt aan overzicht en doenvermogen, is een beroep op hun zelfredzaamheid niet altijd zinvol. Het is van belang dat de helpverlener het tijdelijk overneemt en eerst helpt bij het creëren van rust en overzicht.¹²³ Bij gezinnen met bijkomende problematiek, zoals verslaving, psychische, lichamelijke en/of opvoedproblemen is aanvullende hulp nodig.¹²⁴

Hoe

Jongeren

- Wijs jongeren op de site [zelf je schulden regelen](#) (Nibud) of op een online buddy via [Fikks](#) om stapsgewijs schulden aan te pakken.
- Verwijs jongeren naar de reguliere schuldhulpverlening van de gemeente of naar gemeentelijke projecten voor hulp bij schulden (bijvoorbeeld [Xtraplus](#) in Den Haag) of stichtingen die helpen een weg uit de schulden te vinden (zoals [ONSBank](#) of [De Harde Leerschool](#)).
- Maak bij problematische schulden waar mogelijk gebruik van projecten waarin gemeenten schulden overnemen van de schuldeisers, bijvoorbeeld het [Jongeren Perspectief Fonds](#) dat jongeren een professionele schuldregelaar en een trajectbegeleider biedt.
- Zet gedurende het traject een vrijwilliger in via het maatschappelijk werk van de gemeente die jongeren helpt en nog een poosje volgt om herhaling te voorkomen, bijvoorbeeld [SchuldHulpMaatje Jong](#) of [Humanitas Get a Grip](#).

Ouders

Help ouders zelf hun schulden aan te pakken:

- Orden de financiën (desgewenst met hulp van bijvoorbeeld [Thuisadministratie](#) van Humanitas of de site [zelf je schulden regelen](#) van het Nibud).
- Schakel een [schuldhulpmaatje](#) in dat het gezin helpt om financieel orde op zaken te stellen. Zie ook lokale initiatieven, zoals [Stichting MAIT](#) in Rotterdam (ervaringsdeskundigen).

Voorkom ingrepen die voor minderjarige kinderen nadelige gevolgen hebben:

- Signaleer als ouders uitgesloten worden van schuldhulp. Vraag om de beschikking en help bij het beroep door het inschakelen van sociaal raadslieden of het juridisch loket.
- Meld een dreigende afsluiting onmiddellijk bij de schuldhulpverlening. Er is dan sprake van crisis en er moet binnen drie werkdagen gehandeld worden.¹²⁵
- Schakel schuldhulpverlening, sociaal raadslieden of het juridisch loket in als een deurwaarder dreigt met beslaglegging op de inboedel van inwonende kinderen.
- Wijs jongeren en ouders erop dat sommige gemeenten schulden en betalingen tijdelijk over kunnen nemen. Jongeren en ouders kunnen bijvoorbeeld hun [vaste lasten automatisch laten betalen](#) door de gemeente. Of leid hen toe naar een hulpverlener van de stichting [Vaste Lasten Pakket](#).
- Houd rekening met het betalen van kinderalimentatie bij de vaststelling van het vrij te laten bedrag van een ouder in de schuldsanering. Dat is mogelijk als er bij beide gescheiden ouders een groot financieel tekort is om in de behoeften van de kinderen te voorzien.
- Probeer door een persoonlijke benadering de schuldenproblematiek in de gezinscontext te plaatsen. Ga bijvoorbeeld op huisbezoek.¹²⁶

Aandacht voor kinderen

- Plan gesprekken over schulden onder schooltijd of regel opvang, zodat kinderen niet onnodig belast worden met zorgen over geld.¹²⁷
- Informeer ouders dat zorgkosten voor kinderen geen beroep doen op het eigen risico van de basisverzekering en dat tandartsbezoek voor kinderen onder de basisverzekering valt.¹²⁸
- Doe als intermediair een aanvraag bij fondsen om de participatie van kinderen te bevorderen (zie de werkwijze [Steun bij financiële zelfredzaamheid](#)).

Inzet gemeenten

- Zoek mensen met geldstress actief op logische vindplaatsen en bied hun uit eigen beweging schuldhulp aan en help hen om kwijtschelding van belastingen te krijgen.
- Verlaag de drempel voor het accepteren van hulp door huisbezoeken uit te voeren, ervaringswerkers in te zetten en/of een [praktijkondersteuner Financiën](#) bij de huisarts in te stellen.
- Registreer signalen (van woningcorporaties, energieleveranciers en zorgverzekeraars) over betalingsachterstanden. Via '[Vroegsignalering](#)', verankerd in de Wet gemeentelijke schuldhulpverlening (WGS), kunnen gemeenten zelf lokaal convenanten afsluiten met deze organisaties.
- Bied stress-sensitieve hulpverlening aan door een gastvrije ontvangst en inrichting en neem de tijd voor jongeren en ouders.¹²⁹

Samenwerken

De aanpak van de schuldenproblematiek behoort vaak niet tot de corebusiness van ketenpartners, maar ze kunnen wel meehelpen de schulden te signaleren, te beperken of terug te brengen¹³⁰ en om jongeren en ouders 'schuldschuldregelingklaar' te maken. Het helpt hen als zij de stappen kennen die iemand moet zetten om in aanmerking te komen voor een schuldenregeling (zie deze [klantreis](#)) of naar welke schuldhulp zij kunnen verwijzen (zie deze [quickscan](#)).

Voorwaarden

Schuldhulpverlening vraagt om maatwerk. Laat professionals in het sociaal domein creatief – binnen de marges van de wet – doen wat mogelijk is: 'werken volgens de bedoeling' (zie ook [Sociaal Hospitaal](#)) en help jongeren anders dan volwassenen (denk bijvoorbeeld aan een jongerenloket). Het vraagt ook voldoende specialistische deskundigheid binnen wijkteams.¹³¹

Om schuldhulpverleners gebruik te kunnen laten maken van een moratorium (een noodknop om schuldeisers maximaal een half jaar op afstand te houden)¹³² is het in veel gemeenten nodig de voorwaarden en de procedure voor schuldhulpverleners te vereenvoudigen.

“Ik wil het liefst dat er geen brief meer komt, ik wil RUST. Ik wil niet dat mijn zoon gestraft wordt voor de keuzes die ik ooit heb gemaakt. Hij merkt het ook steeds meer thuis. Dan komt er weer een rekening en weer een rekening. Wat moet ik daar nu weer mee. Reageer je toch uiteindelijk op de kinderen af. En je wilt van alles. Je moet telkens nee zeggen. Dat hou je op een gegeven moment niet vol.”

Alleenstaande moeder met een zoon van 12 jaar¹³³

Verantwoording

Veel interventies in deze werkwijze zijn onderzocht door Movisie en het Nibud. De tekst in deze werkwijze is meegelezen door Tamara Madern (Hogeschool Utrecht), Jodi Mak (Hogeschool van Amsterdam), Eugenio Massaro (gemeente Heerenveen), Kim Houben (Divosa) en Alex Schepel (Sterk uit Armoede).

2.3 Stimuleren

Financiële opvoeding

Wat

Activiteiten die kinderen en jongeren voorbereiden om zelfstandig hun financiën te kunnen regelen en hier verantwoordelijkheid in te nemen, en die ouders helpen hierin een goed rolmodel te zijn en hun kind te begeleiden.

Waarom

Kinderen en jongeren die van hun ouders niet hebben geleerd om goed met geld om te gaan hebben, als zij na hun achttiende financieel verantwoordelijk zijn, vaker betalingsachterstanden en -problemen.¹³⁴ De financiële opvoeding legt de basis voor de motivatie en vaardigheden van kinderen en jongeren om doordachte financiële beslissingen te nemen¹³⁵ en helpt schulden in de (jong) volwassenheid te voorkomen (preventie).¹³⁶ **Vier competenties** zijn van belang voor financiële zelfredzaamheid:

- 1) inkomsten verwerven,
- 2) geldzaken organiseren,
- 3) voorbereid zijn op (on)voorziene gebeurtenissen,
- 4) verantwoord besteden.

Vooraf het voorbeeldgedrag van ouders is belangrijk voor het ontwikkelen van de financiële zelfredzaamheid van kinderen en jongeren.¹³⁷

Hoe

Kinderen

- Leer kinderen omgaan met geld en sparen door hen (lieft cash) zakgeld te geven.
- Laat kinderen activiteiten organiseren (koken, feestje, spelactiviteit) waarvoor zij ook zelf het budget beheren.
- Speel samen met kinderen tot 14 jaar het **Arm en Rijk spel** waarin zij leren omgaan met geld en ervaren wat het betekent om arm of rijk te zijn.

Jongeren

- Wijs jongeren op het gevaar van schulden bij onlineshoppen, achteraf betalen of het kopen op (maandelijkse) afbetaling.¹³⁸ Maak zichtbaar wat de gevolgen kunnen zijn door gebruik van cash geld of een virtuele portemonnee.
- Maak jongeren bewust van de invloed van reclame (bijvoorbeeld met gastlessen van **Aflatoun** of een gratis lespakket van **Media Ridders**), sociale druk en andere verleidingen.¹³⁹
- Stimuleer jongeren de *serious game* **No Credit, Game Over!** te spelen, waarin zij preventief meer leren over het hebben van schulden, schuldbemiddeling en organisaties en diensten die hun waardevol advies kunnen geven over financiën.

Ouders

- Stimuleer ouders hun kinderen (vanaf jonge leeftijd) zakgeld te geven, zodat kinderen leren met geld om te gaan en te sparen.¹⁴⁰ Het is van belang dat ouders bij het geven van zakgeld consequent zijn, zich aan afspraken houden en het zakgeld niet gebruiken om kinderen te straffen,¹⁴¹ of het innemen om er hun eigen schulden mee te betalen.
- Help ouders bij de financiële opvoeding en betrek eventueel een ervaringsdeskundige. Zie bijvoorbeeld het [ZakgeldProject](#)¹⁴² waar kinderen een half jaar wekelijks zakgeld krijgen. De ouders leren van elkaar en een (ervarings-)coach meer over financieel opvoeden. Of de workshop [Ik krijg nooooit wat!](#) waarin ouders in spelvorm onderwerpen als zakgeld, keuzes maken, sparen, veilig bankieren en meer bespreken (zie ook de werkwijze [Steun bij opvoeden](#)).
- Wijs ouders op de [financiële opvoedtest](#) waarmee zij inzicht in de financiële opvoeding krijgen en handvatten bij lastige situaties.
- Help ouders zelf financieel meer zelfredzaam te worden en een goed voorbeeld te zijn voor hun kind, bijvoorbeeld met de budgettrainingen van [Stichting Knip](#) (ook online) of met een programma als [Lift je leven!](#) (ook geschikt voor laaggeletterden).
- Informeer ook bij de gemeente naar de mogelijkheden (budgetcursussen en lezingen) en verwijs ouders daarnaar door.

Scholen

- Stimuleer scholen om structureel aandacht te besteden aan financiële zelfredzaamheid en werk daarin met hen samen (zie de site [Geldlessen](#) voor lessen voor basisscholen, voortgezet onderwijs en mbo, of de [Week van het geld](#)).¹⁴³
- Wijs scholen op de mogelijkheid om de financiële educatie te laten verzorgen. Zie bijvoorbeeld [MON€Y SCHOOL](#) voor kinderen en jongeren van 8-18 jaar. Andere programma's staan in de werkwijze Financiële educatie in de handreiking voor omgaan met armoede op scholen.
- Stimuleer scholen voor voortgezet onderwijs en in het mbo om aandacht te besteden aan preventie van schulden bij leerlingen die 18 jaar en dus financieel zelfstandig worden. Zie bijvoorbeeld het [SaldoBaas](#) lesprogramma of [Geld Gappie](#) voor kwetsbare jongeren in het praktijkonderwijs die 18 jaar worden.

Inzet gemeenten

- Informeer jongeren die 18 worden over hun financiële verantwoordelijkheid (zie bijvoorbeeld [MoneyFit](#), [verjaardagskaart](#) (gemeente Amsterdam), of [Geldplan Bijna 18](#) (Nibud).
- Informeer sociaal professionals over de activiteiten die de gemeente biedt om financiële zelfredzaamheid bij kinderen, jongeren en ouders te bevorderen.
- Zet financiële educatie op de agenda van je onderwijsinstellingen via de Lokaal Educatieve Agenda.
- Spreek jeugdzorgaanbieders aan op hun rol in financiële educatie, bijvoorbeeld door via de inkoopcontracten deze werkwijze actief in te zetten.

Samenwerken

Werk samen met professionals uit het onderwijs en welzijnsorganisaties aan het bieden van financiële opvoedingsactiviteiten voor verschillende leeftijdsgroepen en zorg met elkaar voor een goed overzicht van dit aanbod in het dorp of de wijk.

Voorwaarden

Programma's om de financiële zelfredzaamheid van kinderen, jongeren en ouders te stimuleren zijn effectief als zij voorzien in een combinatie van kennis en competenties en wanneer er aandacht wordt besteed aan het geloof in het eigen kunnen.¹⁴⁴

“Mijn ouders hebben mij nooit geleerd om redelijk verstandig met geld om te gaan. Niet eerst je eigen verantwoordelijkheden en dan maar zien wat er over is. Zo ging dat niet.”

Moeder over haar financiële opvoeding¹⁴⁵

Verantwoording

Veel van de interventies in deze werkwijze zijn onderzocht door het Nibud. De tekst in deze werkwijze is meegelezen door Tamara Madern (Hogeschool Utrecht), Carinda Jansen (Hogeschool Arnhem Nijmegen), Jodi Mak (Hogeschool van Amsterdam), Kim Houben (Divosa) en Alex Schepel (Sterk uit Armoede).

Wat

Het bevorderen van een leefstijl die eraan bijdraagt dat kinderen, jongeren en ouders lichamelijk gezond en fit zijn.

Waarom

In veel gezinnen waar zorgen zijn over geld is sprake van stress. Als gevolg van deze stress leven kinderen, jongeren en ouders in armoede gemiddeld minder gezond dan anderen.¹⁴⁶ zij eten ongezonder en bewegen minder.¹⁴⁷ De gevolgen hiervan zijn ingrijpend: slechte zwangerschapsuitkomsten, overgewicht of obesitas,¹⁴⁸ een groter risico op gezondheidsproblemen op latere leeftijd¹⁴⁹ en uiteindelijk een lagere levensverwachting.

De basis voor een gezond en fit lichaam wordt gelegd door de stress te reduceren en aandacht te besteden aan gezond eten, regelmatig bewegen en voldoende slaap.¹⁵⁰ Vooral de combinatie van gezond eten en meer bewegen leidt tot resultaat.¹⁵¹ Om een duurzame gedragsverandering te realiseren is het van belang om kinderen, jongeren en ouders te betrekken bij gezondheidsinterventies¹⁵² zodat zij beter in staat zijn doelen te stellen en gezonde keuzes te maken.¹⁵³

Hoe

Stress reduceren

- Help kinderen, jongeren en ouders bij het reduceren van stress door de acute oorzaak hiervan weg te nemen (zie de werkwijzen in de categorie Ondersteunen).
- Leg uit dat stress **ziek** kan maken, waardoor mensen slecht slapen, hartkloppingen of misselijkheid kunnen ervaren.¹⁵⁴
- Help kinderen, jongeren en ouders bij het bedenken van gezonde doelen en een plan om deze ook te realiseren. Maak hierbij gebruik van leefstijl- en peercoaches.
- Bied een programma aan waarin ouders leren over en werken aan het welbevinden en de gezondheid van hun kind (bijvoorbeeld **Gezonde kinderen in krappe tijden**).¹⁵⁵

Gezond eten

- Help ouders om de weg te vinden naar de voedselbank en het Nationaal Jeugd Ontbijt, zodat zij hun kinderen voldoende voedsel aan kunnen bieden (zie ook de werkwijze [Materiële steun](#)).
- Versterk door *nudging* (verleiden) gezonde gewoontes (water drinken, gratis fruit) en bemoeilijk ongezonde eetgewoonten (bijvoorbeeld geen ongezond voedsel in de kantine en bij activiteiten).¹⁵⁶
- Help basisscholen om ontbijt en/of gezonde lunches aan te bieden en vraag ouders om daar als vrijwilligers aan bij te dragen, zie bijvoorbeeld [Voedsel Educatie010](#).¹⁵⁷
- Bied kook- en smaaklessen aan kinderen en/of hun ouders of kook met kinderen een maaltijd voor [gezinnen](#), zie bijvoorbeeld [SuperChefs](#).
- Leg (moes)tuinen aan en betrek kinderen, jongeren en ouders bij de aanleg en het onderhoud ervan (en gebruik de ingrediënten tijdens een kookles).
- Ga samen met ouders boodschappen doen en geef hierbij praktische tips over gezond en betaalbaar eten en geef kinderen een budget om boodschappen te doen voor een gezonde maaltijd.
- Ontmoedig kinderen en jongeren in ongezonde gewoonten als roken, gebruik van alcohol en softdrugs en stimuleer ouders om daar het goede voorbeeld in te geven.

Regelmatig bewegen

- Stimuleer kinderen, jongeren en ouders om (liefst minimaal drie maal per week een halfuur) te bewegen: buitenspelen, sporten, zwemmen, fietsen, wandelen, huishoudelijk werk.¹⁵⁸
- Organiseer toegankelijke ontspannende (wandelen, yoga) en inspannende (hardlopen, fitness) beweegactiviteiten en bied samen met buurtsportcoaches en maatschappelijke programma's van (top)sportverenigingen activiteiten aan als straatvoetbalcompetities en freestyle running.
- Zorg voor (digitale en lokale) zichtbaarheid en sociale stimulans bij activiteiten, bijvoorbeeld jaarlijkse ontmoetingsevenementen als een silent disco.
- Maak gebruik van de interventiedatabase voor [sport en bewegen](#) en voor [leefstijl](#).
- Geef vaders en moeders een actieve rol bij [sportactiviteiten](#).
- Investeer als sport- en beweegcoach in contacten met andere lokale professionals (gezicht laten zien, koffiedrinken) om te vertellen wat je doet, wat je aanbod is en houd het contact warm.
- Bevorder dat kinderen en jongeren financiële ondersteuning krijgen voor deelname aan sportieve activiteiten (zie de bijlage [Overzicht fondsen](#)).

Voldoende slaap

- Achterhaal of kinderen en jongeren een eigen bed hebben om in te slapen. Ondersteun waar nodig bij de aanschaf hiervan (zie de bijlage [Overzicht fondsen](#)) en bij het creëren van een rustige ruimte om te slapen.
- Stimuleer kinderen, jongeren en ouders goed en voldoende te slapen en de hiervoor benodigde rust in huis te creëren.¹⁵⁹
- Stimuleer dat gezinnen een vast dagritme hanteren: elke dag op hetzelfde moment opstaan, naar bed gaan en – niet te laat – eten.
- Geef tips om te kunnen ontspannen, zodat kinderen, jongeren en ouders beter kunnen slapen. Bijvoorbeeld 's avonds geen beeldscherm, koffie, nicotine, suiker, maar wel (voor)lezen, wandelen, douchen, thee of melk drinken.
- Verwijs bij slaapproblemen en -angsten door naar een opvoedspreekuur.

Samenwerken

Om tot een integraal aanbod te komen rond gezonde leefstijl (zie bijvoorbeeld de [Geweldige Wijk](#) in Meppel), is samenwerking met andere partners in de wijk, zoals sportleraren, huisartsen, diëtisten, (vak)leerkrachten en ervaringswerkers, noodzakelijk.¹⁶⁰ Samenwerken gaat makkelijker als er bijvoorbeeld een coördinerende buurtsportcoach wordt aangesteld die ook intermediair kan zijn voor het Jeugdfonds Sport & Cultuur (zie de bijlage [Overzicht fondsen](#)).

Voorwaarden

Om gedragsverandering op langere termijn te realiseren is het belangrijk dat interventies een terugkerend karakter hebben. Georganiseerde activiteiten vragen dan ook om een planmatige en structurele aanpak. Daarnaast mag er geen financiële drempel zijn voor kinderen en ouders om deel te nemen aan de activiteiten. Zorg als gemeente voor een gezonde buitenruimte,¹⁶¹ met weinig verkeer, veel groen en bomen, pleinen en voor openbare beweegmogelijkheden, zoals **spelcontainers**, beweeg- en speeltuinen, buitenfitnesstoestellen, hinkel- en survivalbanen, trap- en basketbalveldjes en buurttuinen.

“Ja, het heeft zeker geholpen om bewuste voeding en gezond leven met de kinderen anders bespreekbaar te maken. Het plakken van FitGaaf!-stickers ging voor mij samen met bewuster nadenken over boodschappen; wat is gezond/verantwoord?”

Moeder die deelnam aan het project FitGaaf!¹⁶²

Verantwoording

Het belang van een gezonde leefstijl is wetenschappelijk aangetoond. De genoemde voorstellen om de leefstijl te verbeteren zijn gebaseerd op een internetsearch. De tekst in deze werkwijze is meegelezen door Remo Mombarg (Hanzehogeschool Groningen), Maaïke van Leusden (Huis voor de Sport Groningen), Ralph van Meijgaard en Liesbeth Babel (VoedselEducatie010) en Alex Schepel (Sterk uit Armoede).

Wat

Het vergroten van de veerkracht van kinderen, jongeren en ouders die in armoede leven door het versterken van beschermende factoren.

Waarom

Veerkracht is het vermogen van kinderen, jongeren en ouders om met de tegenslagen en uitdagingen, zoals armoede, in hun leven om te gaan. Beschermende factoren die veerkracht bij kinderen en jongeren bevorderen, bevinden zich bij het kind zelf, in het gezin en in de ruimere omgeving of gemeenschap.¹⁶³ Zo helpt een groeimindset – de overtuiging bij het kind, de jongere of ouder zelf dat je door hard werken ergens goed in kunt worden en problemen kunt overwinnen – om constructiever en volhardender met uitdagingen en tegenslag om te gaan.¹⁶⁴ Als opvoeders kinderen en jongeren ervaringen laten opdoen waarin zij succesvol kunnen zijn en wanneer volwassenen en leeftijdgenoten een goed voorbeeld geven, vergroot dat hun veerkracht.¹⁶⁵ De mate waarin kinderen en jongeren deze beschermende factoren bij zichzelf en in hun omgeving vinden, bepaalt hun veerkracht.¹⁶⁶ Het versterken van veerkracht helpt kinderen en jongeren om beter om te gaan met armoede en vergroot hun ontwikkelingskansen. Het lost armoede en stress echter niet op,¹⁶⁷ dus het bieden van concrete steun blijft ook noodzakelijk (zie de werkwijzen in de categorie Ondersteunen).

Hoe

Kinderen en jongeren

- Ontdek samen met het kind of de jongere over welke hulpmiddelen en ondersteuning, persoonlijke capaciteiten en sociale en interpersoonlijke vaardigheden zij al beschikken (zie [Boomdiagram Veerkracht](#)).¹⁶⁸
- Formuleer samen met het kind of de jongere welk probleem zij willen aanpakken, wat daarbij hun (persoonlijke of algemene) doelen zijn, welke stappen zij kunnen zetten, hoe zij de geformuleerde hulpbronnen hierbij kunnen inzetten en help hen om vertrouwen te ontwikkelen dat hen dit gaat lukken (zie [oplossingsgericht werken](#)).¹⁶⁹
- Denk samen met het kind of de jongere na hoe (met welke strategie) zij een probleem kunnen aanpakken.
- Kijk samen met het kind of de jongere hoe zij hun groeimindset verder kunnen ontwikkelen. Geef procesgerichte complimenten en heb hoge verwachtingen.¹⁷⁰
- Verwijs eventueel naar de [Kanjertaining](#) of het programma [Levensvaardigheden](#) voor het versterken van sociale, emotionele en morele vaardigheden.

Gezin

- Stel vast over welke hulpmiddelen en ondersteuning het gezin al beschikt (ouders die een goed rolmodel zijn, structuur en regels thuis) (zie ook de werkwijze [Integrale steun](#)).¹⁷¹
- Kijk samen met ouders hoe zij hun eigen groeimindset en een ondersteunend gezinsklimaat verder kunnen ontwikkelen.
- Verwijs wanneer nodig naar lichte opvoedsteun van bijvoorbeeld de JGZ of via [Home-Start](#). (Zie ook de werkwijzen [Steun bij opvoeden](#) en [Gezonde leefstijl](#)).

Omgeving

- Stel vast welke hulpmiddelen en ondersteuning een kind of jongere al heeft, zoals relaties met mensen die ze kunnen vertrouwen, rolmodellen, toegang tot gezondheidszorg, onderwijs en veiligheidsdiensten.¹⁷²
- Kijk samen met kinderen en jongeren wat hen helpt om ze te empoweren en maatschappelijke uitval te voorkomen, zie bijvoorbeeld [Youth Empowerment Through Sports](#) of projecten voor [aanvullend onderwijs](#).
- Laat kinderen en jongeren zelf de spelregels bedenken als je samen een activiteit organiseert, zoals bijvoorbeeld een kledingruilbeurs (zie ook de werkwijze [Participatie](#)).

Samenwerken

Geef op dorp- of wijkniveau invulling aan een aanbod dat een positieve ontwikkeling van kinderen en jongeren helpt bewerkstelligen en bescherming biedt tegen risicofactoren. Denk bijvoorbeeld aan [Allemaal opvoeders](#), [Communities that Care](#) of [De Vreedzame Wijk](#). Hanteer bovendien vanuit de verschillende organisaties een gezamenlijke aanpak als oplossingsgericht werken.¹⁷³

Voorwaarden

Geef als gemeente actief invulling aan de verantwoordelijkheid om de veerkracht van inwoners te versterken en, waar mogelijk, aan preventie van kwetsbaarheid. Faciliteer een integrale aanpak (ketenpartners en verbinding formele en informele zorg) en bied toegang tot zorg en ondersteuning.

“Na het doen van de weerbaarheidstraining sta ik steviger in mijn schoenen. Ik durf nu veel beter nee te zeggen en voor mijzelf op te komen in de klas, ik voel mij zelfverzekerder. Ook heb ik geleerd om met mijn ouders te praten als ik ergens mee zit of boos ben. Dit gaat steeds beter.”

Jongen (10 jaar) over zijn weerbaarheidstraining

Verantwoording

Deze werkwijze is gebaseerd op oplossingsgericht werken en het versterken van veerkracht. De tekst in deze werkwijze is meegelezen door Eva Kuiper (Huis voor Helden), Adriana Navis (Hanzehogeschool Groningen) en Martin Pragt (Sterk uit Armoede).

Bijlage

Zie de **Boomdiagram Veerkracht** van Grotberg op pagina 77.

Aanvullend leren

Wat

Voorzieningen en programma's die de (talent)ontwikkeling en het leren van kinderen en jongeren bevorderen, voorbereidend of aanvullend op het reguliere onderwijsprogramma.¹⁷⁴

Waarom

Het is niet altijd eenvoudig voor ouders om hun kind te stimuleren in de ontwikkeling. Zeker als ouders gestrest en/of laagopgeleid zijn, kunnen zij onzeker zijn over hun rol en minder zicht hebben op opleidings- en beroepsmogelijkheden.¹⁷⁵ Een extra stimulans op het gebied van taalvaardigheid,¹⁷⁶ begeleiding bij leren, de sociaal-emotionele ontwikkeling, het verbreden van de horizon en talent- en schoolloopbaanontwikkeling vergroot de toekomstkansen van kinderen en jongeren.¹⁷⁷ Kinderen zijn vaak enthousiast over aanvullende programma's en wat zij daar zowel cognitief als sociaal van leren.¹⁷⁸

Hoe

Lezen en leren

- Bied gezinnen met jonge kinderen toegang tot materiaal dat de ontwikkeling van kinderen stimuleert, zie programma's als [BoekStart](#), [speelotheken](#) en [speelgoedbanken](#).
- Bied gezinnen met kinderen in de voor- en vroegschoolse periode preventieve thuisprogramma's aan die bedoeld zijn om de ontwikkeling (cognitief, motorisch en sociaal-emotioneel), opvoeding en de (taal)omgeving thuis te versterken.¹⁷⁹ Zie programma's als [de Katrol](#), de Keukentafel, Samen Leren, de [VoorleesExpress](#),¹⁸⁰ Voorleesproject.¹⁸¹
- Wijs kinderen, jongeren en ouders op de bibliotheek en de [online jeugdbibliotheek](#). Het lenen van (luister)boeken, e-boeken en (voorlees)films is gratis voor kinderen en jongeren.
- Wijs kinderen en hun ouders op [KinderzwerfboekStations](#), waar kinderen boeken kunnen meenemen en deze weer kunnen doorgeven aan een ander kind.
- Bied kinderen en jongeren vanaf de bovenbouw van het basisonderwijs ondersteuning bij leren. Doe dit zowel curatief (wegwerken van achterstanden) als preventief (helpen bij excelleren). Dat kan door het gratis aanbieden of het vergoeden van deelname aan bijles, huiswerkbegeleiding, examentraining en lente- en zomerscholen (zie bijvoorbeeld [Studiezalen](#) en de bijlage [Overzicht fondsen](#)).

Talent- en schoolloopbaanontwikkeling

- Bied een breed palet aan sportieve en culturele activiteiten aan en help kinderen en jongeren hierin te participeren, zodat zij meer zicht krijgen op hun interesses en talenten.¹⁸²
- Bied kinderen en jongeren onder en/of buiten schooltijd verrijkend onderwijs aan dat ondersteuning biedt bij keuze- en overgangsmomenten en bijdraagt aan het ontwikkelen van talenten, beroepsbeelden en loopbaancompetenties en neem hun ouders hierin mee.¹⁸³ Zie bijvoorbeeld de [Weekend Academie](#) en [Stichting IMC Weekendschool](#).
- Wijs jongeren die uitvallen of dreigen uit te vallen in het mbo op onderwijsvervangende programma's die hen helpen eigen doelen te stellen en alsnog een startkwalificatie te behalen en/of werk te vinden, zie [Aanvullend onderwijs in Nederland](#).¹⁸⁴

Samenwerken

Het aanbieden van en doorverwijzen naar aanvullend onderwijs vereist een goede afstemming van het aanbod aan activiteiten en de bekendheid daarmee. Binnen elke activiteit is bovendien een goede samenwerking vereist met zowel het reguliere onderwijs als met ouders over de ontwikkeling en begeleiding van de individuele kinderen of jongeren.

Voorwaarden

Het is van belang dat de kosten van een activiteit geen belemmering vormen voor deelname. Bij aanvullend onderwijs aangeboden door ideële of gesubsidieerde organisaties is deelname gratis mogelijk, of tegen een laag tarief. Commerciële organisaties voor bijles en huiswerkbegeleiding bieden vaak een aantal plekken aan voor kinderen van wie de ouders deelname niet kunnen betalen. Voor deelname aan leerondersteuning zijn er financieringsmogelijkheden via fondsen (zie de bijlage [Overzicht fondsen](#)).

“Ik probeer de kinderen mee te geven: misschien heb je een taalachterstand, misschien groei je op in sociaaleconomische achterstand, maar je hebt een talent, geloof in jezelf. Dat doen we door hen perspectief te bieden en de horizon te verbreden.”

Directeur Weekend Academie

Verantwoording

Deze tekst is gebaseerd op diverse onderzoeken naar taalondersteuning,¹⁸⁵ loopbaanoriëntatie¹⁸⁶ en aanvullend onderwijs.¹⁸⁷ Niet alle programma's zijn onderzocht. De tekst in deze werkwijze is meegelezen door Ruben Fukkink (Hogeschool van Amsterdam), Esther Lunshof (IMC Weekendschool) en Lineke Smit (Sterk uit Armoede).

Wat

Investeren in het meedoen van kinderen, jongeren en ouders aan het maatschappelijke leven op het terrein van vrijetijdsbesteding, mantelzorg, vrijwilligerswerk, opleiding en arbeid.¹⁸⁸

Waarom

Geldgebrek, stress en schaamte belemmeren de actieve deelname van kinderen, jongeren en ouders aan de samenleving, zoals het ontmoeten van andere mensen thuis, deelname aan sportieve of culturele activiteiten en het hebben van een stabiele baan.¹⁸⁹ De uitsluiting die kinderen en jongeren daardoor ervaren heeft een negatief effect op gedrag, gezondheid, welbevinden en (school)prestaties en vergroot de kans op armoede in de toekomst.¹⁹⁰ Het is daarom van belang om kinderen, jongeren en ouders te stimuleren om naar vermogen deel te nemen aan de samenleving. Ouders die participeren, brengen bovendien een cultuur van leren en werk in het gezin en zijn daarmee een goed rolmodel voor hun kinderen.¹⁹¹

Participeren op verschillende niveaus

De overheid wil met de Participatiewet zoveel mogelijk volwassenen aan het werk helpen, bijvoorbeeld door proefplaatsingen en jobcoaching.¹⁹² Voor ouders in armoede kan dit een (te) grote stap zijn en loont een activerende aanpak (kijken naar wat iemand wel kan) om hen te ondersteunen bij participatie op een meer basaal niveau. De **Participatieladder**¹⁹³ onderscheidt daarbij de treden:

- 1) doorbreken van isolement,
- 2) (durven) aangaan van sociale contacten,
- 3) deelname aan georganiseerde activiteiten,
- 4) onbetaald werk verrichten,
- 5) betaald werk met ondersteuning verrichten, en
- 6) zelfstandig inkomen verdienen door werk.

Welke vorm van participatie bijdraagt aan het welzijn, de ontwikkeling en de bestaanszekerheid van kinderen, jongeren en ouders verschilt per individu.¹⁹⁴

De aandacht van gemeentelijke professionals arbeid en inkomen (bijvoorbeeld klantmanagers) gaat vooral uit naar trede 5 en 6. Ondersteuning bij participatie op de treden 1 t/m 4 is ook belangrijk als ouders geen betaald werk kunnen realiseren. Dat geldt ook voor kinderen en jongeren. Zolang zij nog geen startkwalificatie (een opleiding op minimaal havo of mbo-2-niveau) hebben behaald, is structureel werk nog niet aan de orde, maar heeft het volgen en afronden van een opleiding prioriteit. Klusjes doen of het hebben van een bijbaan kan zorgen dat zij wat geld te besteden hebben en bijdragen aan hun eigen toetreden op de arbeidsmarkt.

Hoe

Kinderen en jongeren

- Versterk de motivatie van kinderen en jongeren voor school, begeleid hen bij een schoolloopbaanroute naar keuze en voorkom dat zij spijbelen en voortijdig uitvallen. Schakel waar nodig leerplichtambtenaren en **onderwijsvervangende voorzieningen** in (zie ook de werkwijzen **Aanvullend leren** en **(In)formele steun**).
- Zorg dat kinderen en jongeren optimaal participeren in kinder- en jeugdclubs en bij sportieve en culturele activiteiten. Denk daarbij ook aan voorwaarden als kleding en vervoer, zie ook de werkwijze **Materiële steun** en de bijlage **Overzicht fondsen**.
- Help kinderen om klusjes te verwerven waarmee zij wat zakgeld kunnen verdienen en help jongeren aan bijbaantjes.

Ouders

- Moedig ouders aan om deel te nemen aan activiteiten die hun netwerk vergroten, zoals koffie-uurtjes, wijkmaaltijden en dergelijke (zie ook de werkwijze **(In)formele steun**).
- Laat ouders ervaren hoe leuk het is om iets te leren. Denk met hen mee over wat ze altijd al wilden leren en help ze dat te realiseren (zie bijvoorbeeld **Learning Dreams**).
- Bied activiteiten aan waarbij ouders hun taal-, computer- en opvoedvaardigheden vergroten, moedig hen aan om deel te nemen en heb aandacht voor mogelijke drempels als **laaggeletterdheid** en/of een licht verstandelijke beperking (zie ook de werkwijze **Steun bij opvoeden**).
- Bied (ook in de eigen organisatie) vrijwilligerswerk- en werkervaringsplaatsen aan of verwijst naar organisaties die alleen werkervaringsplaatsen bieden, zoals bijvoorbeeld het **naaiatelier Vanhulley**.
- Moedig alleenstaande moeders aan om deel te nemen aan programma's als **Durven Doen** van **Single SuperMom** om hen te helpen stapsgewijs de regie over hun leven terug te krijgen en (weer) deel te nemen aan de arbeidsmarkt.
- Wijs ouders op de mogelijkheid om de opleiding tot 'ervaringswerker in de generatiearmoede en sociale uitsluiting' te volgen, bijvoorbeeld bij **Sterk uit Armoede** of **Howie the Harp**.
- Begeleid ouders voor wie regulier werk (nog) te hoog gegrepen is naar een basis- of garantiebaan op hun niveau.
- Begeleid ouders in het proces van solliciteren (vacatures zoeken, cv's en sollicitatiebrieven opstellen, gesprekken voorbereiden).

Samenwerken

Succesvol werken aan participatie vereist een goede samenwerking tussen onderwijs, sociaal professionals en professionals arbeid en inkomen bij de gemeente en werkgevers.

Voorwaarden

Om participatie van ouders mogelijk te maken is het noodzakelijk zorgtaken en werk in balans te brengen (kinderopvang, haalbare werktijden, vervoer) en gestelde eisen (taaleis, rijbewijs, bijstandseis) te versoepelen (zie ook [Simpel Switchen in de Participatieketen](#)). Ook is het van belang om te investeren in netwerken van werkgevers en sociaal ondernemers om het aanbod van werkervaringsplekken, basis- en garantiebanen en reguliere banen te vergroten. Omdat activeringswerk in ontwikkeling is, is professionalisering van medewerkers werk en inkomen (klantmanagers) en sociaal professionals nodig, vooral gericht op het bieden van maatwerk.¹⁹⁵

“Vroeger smeerde mijn moeder ’s ochtends mijn brood. Nu smeer ik de boterhammen van mijn moeder omdat ze naar haar werk moet. Ik ben trots op haar.”

Zoon van een moeder met een werkervaringsplaats bij Vanhulley

Verantwoording

Deze werkwijze is tot stand gekomen door literatuurstudie en gesprekken met verschillende goede praktijken. De tekst in deze werkwijze is meegelezen door Paul van der Aa (Hogeschool Rotterdam), Joke Schaapman en Marleen van Veenen (Single SuperMom) en Lineke Smit (Sterk uit Armoede).

Bijlagen

Signaleringslijst kinderarmoede

Armoede is lastig te signaleren. Verschillende signalen kunnen wijzen op armoede, maar er kunnen ook heel andere dingen spelen. Armoede is bovendien niet altijd zichtbaar omdat gezinnen veel offers brengen om hun kind geen uitzondering te laten zijn en kinderen en jongeren er alles aan doen om niet uit de toon te vallen. Ga bij een vermoeden van armoede het gesprek respectvol en voorzichtig aan (zie de werkwijze [Herkennen en bespreken](#)).

KINDEREN EN JONGEREN

Risicomomenten en -situaties

- ouders met weinig geld
- onveiligheid in de buurt
- voortijdig schoolverlaten en/of niet afronden vervolgstudie
- achttiende verjaardag (financiële verantwoordelijkheid)
- zelfstandig gaan wonen
- (chronische) ziekte

Signalen

Kinderen en jongeren die in armoede leven kunnen:

een slechte (persoonlijke) verzorging hebben

- vaak dezelfde, kapotte, slecht passende of niet seizoen adequate kleding
- geen sportkleding of winterjas of doorschieten in dure aanschaf
- zonder ontbijt, fruit en/of lunch of met ongezonde snacks naar school komen
- een onverzorgd uiterlijk en gebit, overgewicht, onfrisse lichaamsgeur

gedrags- en ontwikkelingsproblemen hebben

- concentratieproblemen, chaotisch, paniekerig en/of gespannen
- een leer- of ontwikkelingsachterstand of huiswerk niet maken
- geregeld hoofdpijn hebben en/of een vermoeide indruk maken
- een stille of teruggetrokken houding of juist een kort lontje
- een laag zelfbeeld, minderwaardigheids- of schaamtegevoelens of faalangstig zijn
- alcohol en/of drugs gebruiken
- verkeerde vrienden, kleine criminaliteit waaronder drugs dealen

beperkt participeren

- vaak afwezig zijn, te laat komen, spijbelen, niet deelnemen aan excursies of activiteiten
- afwezig zijn op eigen verjaardag of feestjes, niet uitgaan en/of weinig vrienden mee naar huis nemen
- geen lid zijn van verenigingen, nooit op vakantie gaan, geen zwemdiploma hebben
- over onvoldoende leermiddelen beschikken om huiswerk te maken (computer of internet)
- niet naar school van keuze vanwege reis- en/of schoolkosten
- niet naar de tandarts gaan
- gepest worden en/of in sociaal isolement verkeren
- geen andere volwassenen dan de ouders hebben

Signalen 18+-ers

- veel werken en/of veel verschillende bijbaantjes
- studie niet afronden
- zorgkosten vermijden
- achterstand collegegeld en/of hoge lening bij DUO
- achterstand betaling zorgverzekering

ouders

Risicomomenten en -situaties

- alleenstaand ouderschap
- scheiding, overlijden, langdurige ziekte, detentie
- ontslag, faillissement, onzekerheid over eigen toekomstperspectief
- stapeling van meerdere problemen, onrust en instabiliteit in gezin

Signalen

Ouders die in armoede leven kunnen:

onvoldoende werk of opleiding hebben

- werkloosheid, te weinig opdrachten of slecht betalende baan/veel kleine banen
- slechte beheersing van de Nederlandse taal
- laaggeletterdheid of licht verstandelijke beperking, beperkte digitale vaardigheden

financiële problemen hebben

- nota's niet betalen
- geld vragen of lenen van familie en vrienden
- zorgkosten vermijden
- incassobureaus en deurwaarders aan de deur

fysieke of psychische problemen hebben

- slaap- en concentratieproblemen
- vaker ziek zijn en doktersbezoek uitstellen
- een slecht gebit, niet naar de tandarts gaan (ook niet met hun kinderen)
- een laag zelfbeeld en/of minderwaardigheidsgevoelens
- stress, spanning, niet verder vooruit kijken dan de dag van morgen
- niet nakomen van afspraken

weinig participeren

- klein sociaal netwerk
- geen bezoek willen ontvangen
- niet naar verjaardagen en op vakantie gaan
- weinig contact met school en andere activiteiten van hun kinderen onderhouden
- zorg, hulp, contact en activiteiten die geld kosten vermijden

een weinig steunende opvoedsituatie bieden

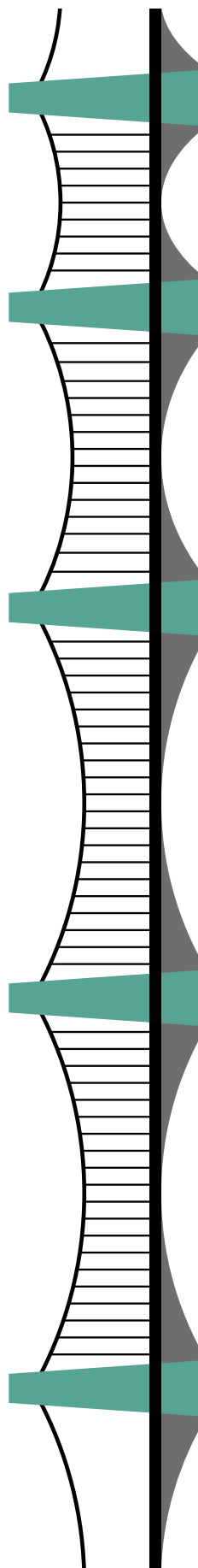
- weinig structuur en stabiliteit in het gezin, veel veranderingen in de leefsituatie
- weinig (positieve) aandacht voor het kind, verwaarlozing of hardhandig opvoeden
- taken doorschuiven naar hun kind (contact met school, administratieve en opvoedingstaken)

Signalen bij huisbezoek

- altijd de gordijnen dicht
- moeilijk telefonisch bereikbaar
- brievenbus puilt uit en/of post ligt overal in huis, post is ongeopend
- brieven van deurwaarder of incassobureau
- huis en/of gezinsleden ogen onverzorgd of verwaarloosd
- lege koelkast/voorraadkast of eenzijdig gevuld
- ontbrekend, versleten of ontoereikend meubilair (bijvoorbeeld een matras op de grond)
- ontbrekend speelgoed en kinderboeken
- koud in huis (door afsluiting energie)
- achterstand met de huur en/of energie
- vaker moeten verhuizen
- kapotte fiets of andere spullen die niet gerepareerd worden

Deze signaallijst is gebaseerd op: Sociaal Wijkteam Zwolle: waaier financiële krapte / NJI: Beschermende en risicofactoren / de Kern: signalenkaart armoede / de Vonk: signalenkaart armoede / Kinderombudsman (2017), bijlage 14 omgevingsvoorwaarden / [NIBUD-factsheet-2018](#) / Madern & van der Meulen (2019).

Thuis		We zijn		Geldzaken		Opleiding	Werk
Wonen	Zorg voor anderen	Gezondheid	Sociale contacten	Schulden	Spaargeld	Diploma	Inkomen
Ik woon in een huis. Ik geef hieraan iedere maand minder dan 1/3 van mijn inkomen uit.	De zorg voor anderen is geen probleem. Hierdoor heb ik veel tijd en energie voor werk, studie en gezin.	Ik heb geen last van lichamelijke of psychische problemen. Hierdoor heb ik veel tijd en energie voor werk, studie en gezin.	Er zijn altijd mensen om mij te helpen. Ik help ook vaak anderen.	Ik heb alleen een hypotheek of een lening voor een studie. Ik heb geen andere schulden.	Ik heb spaargeld. Daar kan ik 3 maanden de vaste kosten en de boodschappen mee betalen.	Ik heb een diploma voor hbo of wo .	Ik heb voor 1 persoon meer dan € 1.305,- euro per maand.* 2 personen: € 2.320,- 3 personen: € 2.920,- 4 personen: € 3.275,-
Ik woon in een huis. Ik geef hieraan iedere maand minder dan 2/3 van mijn inkomen uit.	De zorg voor anderen is soms een probleem. Hierdoor heb ik genoeg tijd en energie voor werk, studie en gezin.	Ik heb weinig last van lichamelijke of psychische problemen. Hierdoor heb ik genoeg tijd en energie voor werk, studie en gezin.	Er zijn meestal mensen om mij te helpen. Ik help ook anderen.	Ik heb schulden. Ik heb over alle schulden een afspraak gemaakt. Ik maak geen nieuwe schulden.	Ik heb spaargeld. Daar kan ik 2-3 maanden de vaste kosten en de boodschappen mee betalen.	Ik heb een diploma mbo-3 of mbo-4 .	Ik heb voor 1 persoon minder dan € 1.305,- euro per maand.* 2 personen: € 2.320,- 3 personen: € 2.920,- 4 personen: € 3.275,-
Ik woon in een huis. Ik geef hieraan iedere maand meer dan 2/3 van mijn inkomen uit.	De zorg voor anderen is een probleem. Hierdoor heb ik maar een beetje tijd en energie voor werk, studie en gezin.	Ik heb last van lichamelijke of psychische problemen. Hierdoor heb ik maar een beetje tijd en energie voor werk, studie en gezin.	Er zijn soms mensen om mij te helpen. Ik help soms anderen.	Ik heb schulden. Ik heb over bijna alle schulden een afspraak gemaakt.	Ik heb spaargeld. Daar kan ik 1-2 maanden de vaste kosten en de boodschappen mee betalen.	Ik heb een havo -diploma of een diploma voor mbo-2 .	Ik heb voor 1 persoon minder dan € 815,- euro per maand.* 2 personen: € 1.450,- 3 personen: € 1.825,- 4 personen: € 2.045,-
Ik woon tijdelijk: - in een opvang - bij een vriend - bij familie.	De zorg voor anderen is een groot probleem. Hierdoor heb ik niet genoeg tijd en energie voor werk, studie en gezin.	Ik heb vaak last van lichamelijke of psychische problemen. Hierdoor heb ik niet genoeg tijd en energie voor werk, studie en gezin.	Er zijn bijna nooit mensen om mij te helpen. Ik help niet vaak anderen.	Ik heb schulden, en die betaal ik niet af. Ik heb wel overzicht van: - mijn schulden - mijn loon of uitkering - hoeveel geld ik uitgeef	Ik heb spaargeld. Daar kan ik minder dan 1 maand de vaste kosten en de boodschappen mee betalen.	Ik heb diploma's of andere bewijzen dat ik een cursus of studie heb gedaan. Maar ik heb geen diploma voor havo, vwo of mbo-2 en hoger.	Ik heb voor 1 persoon minder dan € 490,- euro per maand.* 2 personen: € 890,- 3 personen: € 1.095,- 4 personen: € 1.230,-
Ik heb geen huis om in te wonen.	De zorg voor anderen is een heel groot probleem. Hierdoor heb ik geen tijd en energie voor werk, studie en gezin.	Ik heb altijd last van lichamelijke of psychische problemen. Hierdoor heb ik geen tijd en energie voor werk, studie en gezin.	Er zijn nooit mensen om mij te helpen. Ik help nooit anderen.	Ik heb schulden. Ik heb geen overzicht van: - mijn schulden - mijn loon of uitkering - hoeveel geld ik uitgeef	Ik heb geen spaargeld. Ik heb geen overzicht van: - mijn schulden - mijn loon of uitkering - hoeveel geld ik uitgeef	Ik heb geen diploma's of andere bewijzen dat ik een cursus of studie heb gedaan.	Ik heb geen inkomen.

Nadenken over de toekomst

Alles heeft met elkaar te maken

*nadat de belasting eraf is

Mei 2021

Child Bridge to a Brighter Future™

Mobility Mentoring®

Developmental	Health and Wellbeing	Social-Emotional	Self-Regulation	Preparing for Independence	Educational Progress
Adolescence By age 18	Generally healthy. Physical health concerns do not pose a barrier to educational progress. Mental health concerns do not pose a barrier to educational progress.	Generally gets along with adults and peers. School behavior does not pose a barrier to academic progress. Social behaviors do not threaten to derail youth's goals; they do not put youth at risk for alcohol/drug abuse, crime, or pregnancy.	Thinks before acting. Delays gratification for long-term goals Remembers multiple tasks, and applies diverse rules and strategies in different situations. Can easily revise plans when circumstances change.	Identify a career track that will lead to self-sufficiency. Specific plans for post-secondary education in place. Building work, volunteer, and/or extracurricular experience related to post-secondary goals. Actively saving money and	<u>College & Career readiness:</u> Consistent school attendance. C+ or better in every class. On-track to graduate high school. School meets the needs of the youth.
	Generally healthy. Physical health concerns do not pose a barrier to educational progress. Mental health concerns do not pose a barrier to educational progress.	Generally gets along with adults and peers. School behavior does not pose a barrier to academic progress. Understands risky social behaviors and how to avoid	Thinks before acting. Ignores distractions while focused on a task. Follows complex directions. Adapts to changing situations and/or rules, in school and at	Has dreams of "what I want to be when I grow up," and knows what it takes to get there. Understands the difference between "wants" and "needs." Has savings account.	<u>Basic Skill Acquisition:</u> Consistent school attendance. Meets grade expectations for Reading and Math. C+ or better in every class.
Early Childhood By age 5	Generally healthy. Physical health does not impact child's or parent's daily lives. Mental health does not impact child's or parent's daily lives.	Interested in appropriate social interactions with other children or adults. Developing ability to understand and communicate feelings, and to share. Looks to others for help.	Follows 2-step directions. Can delay eating a treat. Adapts to changing situations and/or rules, in school and at home.	Learning about different jobs, and how money is earned. Learning about the difference between "wants" and "needs." Has a savings account. Can sleep, eat, and play on own. Practices self-soothing.	<u>School Readiness:</u> Consistent preschool/daycare attendance. Preschool/daycare meets child's and parent's needs. Developing pre-literacy skills.

FUTURE ORIENTED DECISION MAKING

CONTEXTUALIZED DECISION MAKING

It should be noted that although the Child Bridge to a Brighter Future™ was designed with low-income children in mind, in principle it should work with any child regardless of socioeconomic status. The five domains, and the associated benchmarks, are consistent across family background. Below there will be more detail on how the Child Bridge has been used within EMPATH's Intergen Project, but it is hypothesized that it could be a useful tool for any program wanting to work with children in a more holistic, integrated way.

© 2016 Economic Mobility Pathways, All Rights Reserved. Updated May 2016 Please circle each benchmark in **GREEN** for "on track," **ORANGE** for "some concern," or **RED** for "high priority."

Overzicht fondsen

In onderstaand overzicht staan landelijke fondsen die voorzieningen voor kinderen en jongeren financieel mogelijk maken en acute noden in het gezin ledigen.^d Gemeenten bieden vaak aanvullende lokale en regionale mogelijkheden.

- **Leergeld** stimuleert dat kinderen en jongeren van 4 tot 18 jaar meedoen op het gebied van onderwijs, sport, cultuur en welzijn. Deze stichting biedt vergoedingen voor schoolspullen (tas, gymkleding, fiets), schoolreisjes, muziekles of lidmaatschap van een sportvereniging, sportkleding en attributen. De aanvragen moeten door ouders zelf worden gedaan.
- **Jeugdfonds Sport & Cultuur** stimuleert ontwikkelkansen van kinderen en jongeren tot 18 jaar op sportief en creatief gebied. Het fonds biedt vergoeding voor contributie of lidmaatschapsgeld en materialen (sportkleding en attributen). Door het fonds erkende intermediairs, zoals professionals die betrokken zijn bij opvoeding, begeleiding of scholing van het kind, kunnen de aanvragen doen.
- **Kinderhulp** biedt financiële ondersteuning aan kinderen en jongeren tot 21 jaar op het gebied van ontwikkeling (opleiding, leesboeken, cursus, sport, zwemles, laptop, school, muziek- en spelmateriaal); ontspanning (dagje uit, Actie Pepernoot, weekje kamperen, Actie Zomerpret); basale zaken (fiets, kamerinrichting, kleding); bijzondere zaken (naamsverandering, medicijnen, therapie). Intermediairs kunnen vergoedingen aanvragen die bij andere fondsen niet mogelijk zijn.
- **Stichting Jarige Job** geeft een verjaardagsbox aan kinderen van 4 tot en met 12 jaar met versiering, traktaties voor op school, een cadeau en wat lekkers voor de visite thuis. Ouders of intermediairs kunnen de box uiterlijk zes weken voor de verjaardag aanvragen.

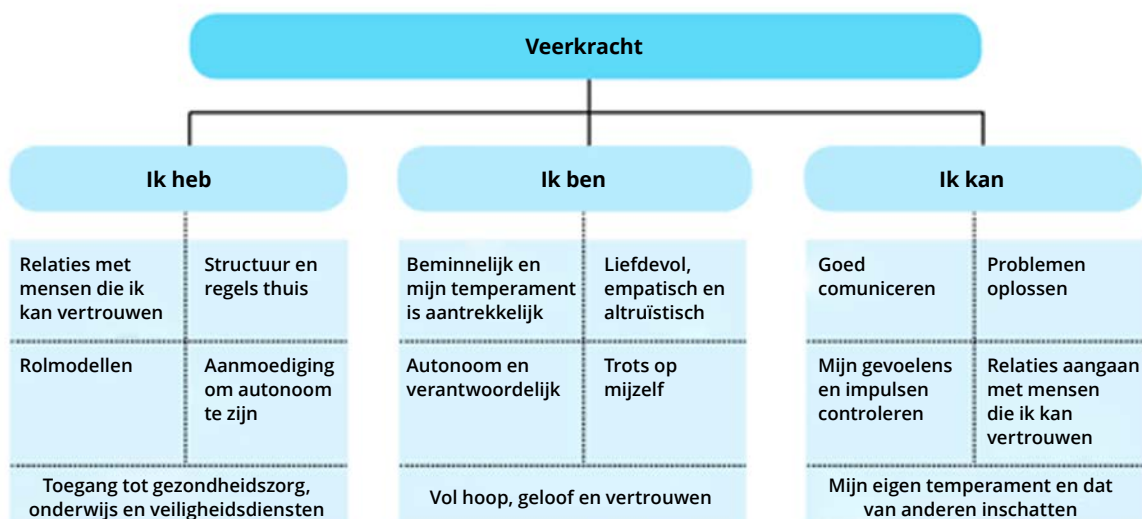
Bovenstaande fondsen werken samen in **Sam& voor alle kinderen** en bieden naast de eigen website ook verzamelsites waarop de genoemde voorzieningen aangevraagd kunnen worden.

- **Uitgestelde kinderfeestjes** faciliteert en organiseert kinderfeestjes voor kwetsbare kinderen (groep 2 tot en met 8) die langdurig in armoede opgroeien en zonder tussenkomst geen kinderfeestjes kunnen vieren.
- Het **Jeugdeducatiefonds** draagt bij aan activiteiten (schoolreisjes, excursies, bijles, sportieve en culturele activiteiten) en materialen (laptop, educatieve materialen) die de ontwikkelkansen van kinderen in het basisonderwijs helpen vergroten. Aanvragen gaan via de basisschool en kunnen ook activiteiten of materialen voor de hele klas betreffen.
- **Stichting Kinderen van de Voedselbank** geeft kledingpakketten uit, voorzien van nieuwe kleding, schoenen en cadeautjes om zo bij te dragen aan de eigenwaarde van het kind. Ook geeft deze stichting voor kinderen in de basisschoolleeftijd verjaardagsboxen uit met een cadeautje voor de jarige en een traktatie voor de klas en voor een feestje.
- **Stichting Babypullen** verstrekt gratis babystartpakketten, bestaande uit nieuwe en gebruikte babypullen, aan (aanstaande) ouders in Nederland.

^d Bij de totstandkoming van dit overzicht is onder andere gebruikgemaakt van het overzicht van BV Familie. <https://bvfamilie.nl/steun-in-de-rug-als-je-leeft-in-armoede-een-lijst/>

- Het **ANWB Kinderfietsenplan** verzamelt fietsen, knapt ze op en deelt ze uit aan kinderen die geen fiets hebben.
- **Stichting Kansarme Kinderen In Nederland** ondersteunt gezinnen met pakketten op maat, gevuld met nieuwe kleding, schoenen, speelgoed en een cadeaubon. Ook biedt de stichting zaken als fietsen, entreekaarten voor uitjes, sinterklaascadeaus en verjaardags- en schoolpakketten.
- **LINDA.foundation** geeft cadeaukaarten aan gezinnen met kinderen die zich in een financieel benarde positie bevinden.
- **Stichting Armoedefonds** geeft financiële steun aan lokale organisaties die mensen in armoede helpen met onder andere voedsel, kleding en binnen- of buitenschoolse activiteiten. Het fonds werkt met acties per thema. Het biedt bijvoorbeeld schoolspullenpassen aan waarmee kinderen lokaal schoolmateriaal kunnen aanschaffen en draagt bij aan gratis menstruatieproducten en voedselhulp.
- **Stichting Urgente Noden Nederland** biedt steun bij urgente financiële problemen (bijvoorbeeld het ontbreken van een koelkast of bed), aanvullend op bestaande voorzieningen of regelingen. De aanvraag kan alleen gedaan worden door een professionele dienst- en hulpverlener.
- **Kledingbanken** geven herbruikbare kleding, schoeisel en linnengoed aan mensen die dit nodig hebben. Er is geen landelijke organisatie, wel een overzicht van kledingbanken per provincie.
- **Witgoedregelingen** geven gezinnen die daar recht op hebben een wasmachine, fornuis of koelkast. De regelingen verschillen per gemeente.
- **Stichting Bevordering Huisdierenwelzijn** steunt huisdiereigenaren die in een minimasituatie zijn gekomen en onvoldoende middelen hebben om te kunnen zorgen voor hun huisdieren. Dit helpt voorkomen dat gezinnen een door kinderen geliefd huisdier de deur uit moeten doen. Zie ook het overzicht van **dierenvoedselbanken**.

Boomdiagram Veerkracht (Grotberg, 1995)

Bronnen

- 1 www.nji.nl/nl/Databank/Cijfers-over-Jeugd-en-Opvoeding/Cijfers-per-onderwerp/Armoede-in-gezinnen
- 2 Kinderombudsman (2017). *Alle kinderen kansrijk. Het verbeteren van de ontwikkelingskansen van kinderen in armoede*. Den Haag: Kinderombudsman.
- 3 VN (1989). *Verdrag inzake de rechten van het kind*.
- 4 SCP (2018). *Armoede in kaart 2018*. Den Haag: SCP.
- 5 unric.org/nl/duurzame-ontwikkelingsdoelstellingen/
- 6 Staatssecretaris Sociale Zaken en Werkgelegenheid (2020, 9 april). *Brief aan Eerste Kamer*. Den Haag: ministerie van SZW.
- 7 Kinderombudsman, 2017 (zie bron 2).
- 8 Briels, B. & Panhuijzen, B. (2015). *Omgaan met armoede. Frontliniewerkers aan het woord*. Utrecht: Movisie.
- 9 Van Geuns, R., Desain, L. & van der Weijden, R. (2019). *Hulp bij armoede: Bouwstenen voor effectieve hulpverlening bij armoede en schulden* (p. 49-55). Houten: Bohn, Stafleu, van Loghum.
- 10 Driessens, K., & van Regenmortel, T. (2014). *Bind-kracht in armoede. Leefwereld en hulpverlening*. Leuven: Uitgeverij Lannoo Campus.
- 11 Van der Weijden, R. (2019). *Hulpverlening op maat: hoe pak je dat aan?* (In bron 8 – Van Geuns e.a.).
- 12 CBS (2019). *Minder kinderen in langdurige armoede*. Den Haag: CBS.
- 13 Sociaal Economische Raad (2017). *Opgroeien zonder armoede*. Den Haag: SER.
- 14 Van Geuns, R. & Madern, T. (2019). *Armoede, schulden en financieel gedrag* (in bron 8).
- 15 Van Dam, R. Desain, L., Georg, K., Kruithof, M. & Van Geuns, R. (2020). *LVB en schulden: Signalen en passende begeleiding*. Amsterdam: Amsterdams kenniscentrum voor maatschappelijke innovatie. www.schouderseeronder.nl/toolkit-blijf-verbinding-met-laaggeletterden
- 16 Madern, T. & Van der Meulen, B. (2019). *Zorgen over geld? Praten helpt*. Utrecht: Hogeschool van Utrecht.
- 17 SCP (2019). *Als werk weinig opbrengt*. Den Haag: SCP.
- 18 CBS (2019). *Armoede en sociale uitsluiting*. Den Haag: CBS.
- 19 Huygen, A. & Akkermans, C. (2020). *Altijd op een richeltje lopen*. Den Bosch: Leergeld Nederland.
- 20 www.nji.nl/nl/Databank/Cijfers-over-Jeugd-en-Opvoeding/Cijfers-per-onderwerp/Armoede-in-gezinnen#ch323820
- 21 Kinderombudsman, 2017 (zie bron 2).
- 22 Hoff, S. (2017). *Armoede onder kinderen - een probleemschets*. Den Haag: SCP.
- 23 Jungmann, N. & Madern, T. (2017). *Basisboek aanpak schulden*. Groningen/Utrecht: Noordhoff.
- 24 Yoshikawa, H., Aber, J. & Beardslee, W. (2012). The effects of poverty on the mental, emotional, and behavioral health of children and youth: implications for prevention. *American Psychologist*, 67(4), 272.
- 25 Hoff, S. (2017). *Armoede onder kinderen – een probleemschets*. Den Haag: Kinderombudsman, 2017 (zie bron 2).
- 26 Kalthoff, H. (2020). *Opgroeien en opvoeden in armoede. Derde herziene versie*. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.
- 27 Madern, T. & van der Werf, M. (2015). *Omgaan met schaarste*. Utrecht: Nibud.
- 28 Mullainathan, S., & Shafir, E. (2014). *Schaarste: Hoe gebrek aan tijd en geld ons gedrag bepalen*. Amsterdam: Maven Publishing.
- 29 Kalthoff, 2020 (zie bron 24).
- 30 Verwey-Jonker Instituut (2018). *Werkt de aanpak van kindermishandeling en partnergeweld?* Utrecht: V-J Instituut.
- 31 Kinderombudsman, 2017 (zie bron 2).
- 32 Kinderombudsman, 2017 (zie bron 2).
- 33 Schoorl, R. J., van Geuns, R. C., & Desain, E. J. P. (2019). *Voorkomen is beter dan genezen* (in bron 8 – Van Geuns e.a.). Omlo, J. (2017). *Wat werkt bij outreachend werken. Kansen en dilemma's voor sociale wijkteams*. Utrecht: Movisie.
- 34 Jungmann, N., Wesdorp, P. & Madern, T. (red) (2020). *Stress-sensitief werken in het sociaal domein. Inzichten en handvatten voor hulp- en dienstverleners*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- 35 Engbersen, R. & Omlo, J. (2020). *Uit de duivelskring van armoede*. Utrecht: Movisie.

- 33 De Winter, M. (2017). *Pedagogiek Over Hoop*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- 34 Movisie (2016). *Werk en inkomen: kennis en interventies geordend*. Utrecht: Movisie.
- 35 Inspectie SZW (2016). *Literatuurstudie Integrale dienstverlening*. Den Haag: ministerie van SZW.
- 36 Movisie (2018). *Wat werkt bij integraal werken in de wijk*. Utrecht: Movisie.
- 37 sociaaldomeinonline.nl/wat-werkt-bij-het-integraal-werken-in-de-wijk/
- 38 Van Pelt, M., Spierts, M., van Rest, E. & Verweij, S. (2017) Sociale professionals besluiten intuïtief maar niet ondoordacht. *Tijdschrift voor sociale vraagstukken*. 11 april 2017.
- 39 sociaaldomeinonline.nl/wat-werkt-bij-het-integraal-werken-in-de-wijk/
- 40 Boerman, T., Donselaar, N. & Goudsmit, S. (2021). *Wie, wat en waar? Onder de loep: gemeentelijke regelingen voor kinderen in armoede*. Rotterdam: Gemeentelijke kinderombudsman.
- 41 Bleeker, Y., Kriek, F., van Leerdam, J., Mevissen, J., Nijhof, W., Rossing, H. & Visee, H. (2019). *De arbeidsmarkt van het sociaal domein*. Amsterdam: Regioplan.
- 42 Plantinga, A. (2019). *Poor psychology: Poverty, shame and decision making*. Tilburg: Tilburg University.
- 43 Delhey, J. & Newton, K. (2003). Who trusts: the origin of social trust in seven societies. *European Societies*, 5, 93-137.
- 44 Dumbrell, G. C. (2006). Parental experience of child protection intervention: A qualitative study. *Child Abuse & Neglect*, 30(1), 27-37.
- 44 Mullainathan, S., & Shafir, E. (2014). *Scarcity: The new science of having less and how it defines our lives*. Picador.
- 45 Baart, A. (2001). *Theorie van de presentie*. Utrecht: Lemma.
- 46 Driessens & van Regenmortel, 2014 (zie bron 9).
- 47 Kinderombudsman, 2017 (zie bron 2). Odekerken, M.W.A., Sarti, A., Blokland, L. & Sondeijker, F. (2020). *Armoede en schulden: op weg naar een integrale aanpak*. Utrecht: V-J Instituut.
- 48 www.socialevraagstukken.nl/hoe-ervaringsdeskundigheid-werkt/
- 49 Luby, J.L. (2015). Poverty's Most Insidious Damage: The Developing Brain. *JAMA Pediatrics*; Evans, G.W. & Pilyoung, K. (2013). Childhood Poverty, Chronic Stress, Self-Regulation, and Coping. *Child Development Perspectives* 7(1), 43-48.
- 50 Kinderombudsman (2013). *Kinderen in armoede in Nederland*. Den Haag: Kinderombudsman.
- 50 Van der Hoek, T. (2005). *'Through children's eyes, an initial study of children's personal experiences and coping strategies growing up poor in an affluent Netherlands'*. Florence: Unicef Innocenti Working paper No. 2005-05.
- 51 de-vonk.nu/professionals/voor-scholen-en-zorgteams/
- 52 Madern & van der Meulen, 2019 (zie bron 14).
- 53 Pelgrim, C. (15 juni 2018). *Zo proberen gemeenten armoede tegen te gaan*. NRC Handelsblad.
- 54 Van Geuns, Desain & van der Weijden, 2019 (zie bron 8).
- 55 Driessens & van Regenmortel, 2014 (zie bron 9). Putnam, R. (2000). *Bowling alone. The collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.
- 56 Barendregt, C., Martinelli, T. & Wits, E. (2019). *Rapportage Meet the Parents, Almere Poort: Ontmoeten, ontspannen en ondersteunen. Procevaluatie 2018-2019*. Den Haag: IVO.
- 57 Dumbrell, 2006 (zie bron 43).
- 58 Barendregt, C., Boonstra, A., Spruijt, R. & Wits, E. (2019). *Meet the Parents. Ontspannen, ontmoeten en ondersteunen. Een handboek om kwetsbare eenoudergezinnen te ondersteunen*. Almere: De Schoor.
- 59 Kinderombudsman, 2017 (zie bron 2).
- 60 Lusse, M. & Le Sage, L. (2021). Integrale aanpak van armoede in gezinnen. In: Witte, T. (red.). *Armoede en bestaansonzekerheid. Beleid en sociaal professionele aanpak* (p. 93-106). Bussum: Coutinho.
- 61 Madern, T. & van der Werf, M. (2015). *Omgaan met schaarste*. Utrecht: Nibud.
- 62 Babcock, E. & Ruiz De Luzuriaga, N. (2016). *Families Disrupting the Cycle of Poverty: Coaching with an Intergenerational Lens*. Boston: Economic Mobility Pathways.
- 63 Van der Laan, J., van Geuns, R. & Goossen, H. (2019). *Sociaal Hospitaal*. Amsterdam: Hogeschool van Amsterdam.
- 64 Maas, J. (2020). *Professionals kunnen vaak niet de hele olifant zien*. Zorg + Welzijn. Geraadpleegd op 8 januari 2020 van www.zorgwelzijn.nl/professionals-kunnen-vaak-niet-de-hele-olifant-zien/

- 65 Instituut voor publieke waarden. *Sociaal hospitaal*. www.sociaalhospitaal.nl
- 66 Van der Pluijm, S. (2018). *Coachen 3.0 deel 1: motiverende gespreksvoering*. Zelhem: Het Boekenschap.
- 67 Wesdorp, P. & Jungmann, N. (2020). Instrumenten gericht op doelbereiking (in bron 31).
- 68 Wesdorp, P. & Jungmann, N. (2020) (zie bron 67).
- 69 Wesdorp, P. & Jungmann, N. (2020) (zie bron 67).
- 70 Instituut voor publieke waarden. *Sociaal hospitaal*. www.sociaalhospitaal.nl
- 71 www.nji.nl/nl/Download-Nji/BalansmodelBakker.pdf
- 72 Wesdorp, P. & Jungmann, N. (2020) (zie bron 67).
- 73 Wesdorp, P. & Jungmann, N. (2020) (zie bron 67).
- 74 Babcock, E. & Ruiz De Luzuriaga, N. (2016). *Families Disrupting the Cycle of Poverty: Coaching with an Intergenerational Lens*. Boston: Economic Mobility Pathways.
- 75 Babcock & Ruiz De Luzuriaga, 2016 (zie bron 74).
- 76 Snijders, J. (2006). *Ouders en hun behoeften aan opvoedingsondersteuning: factsheet*. Utrecht: NIZW Jeugd.
- 77 Verwey-Jonker Instituut (2018). *Werkt de aanpak van kindermishandeling en partnergeweld?* Utrecht: V-J Instituut.
- 78 Kalthof, 2020 (zie bron 24).
- 79 Ayerle, G.M., Makowsky, K. & Schücking, B.A. (2012). Key role in the prevention of child neglect and abuse in Germany: continuous care by qualified family midwives. *Midwifery*, 28(4), 529-537.
- 80 Samaroff, A. (2011). *The transactional model of development: How children and context shape each other*. Washington DC: American Psychological Association.
- 81 www.nji.nl/nl/Download-Nji/BalansmodelBakker.pdf
- 82 Gravesteijn, C. (2019). Ondersteun je de ouder, dan ondersteun je het kind. *Tijdschrift Relatierecht en praktijk*, 4, 41-46. Burggraaf-Huiskes, M. (2011). *Opvoedingsondersteuning als bijzondere vorm van preventie*. Bussum: Coutinho.
- 83 www.verwey-jonker.nl/wp-content/uploads/2020/07/Een-vader-is-meer-dan-100-meesters_2935_web-2.pdf
- 84 www.nji.nl/Geef-laagdrempelige-hulp-bij-alledaagse-vragen
- 85 Gravesteijn, C. & Ketner, S. (2020). *Ouderschap is jongleren*. Amsterdam: SWP.
- 86 Spruijt, R., Kassenberg, A., Petri, D., Tuinstra, J. & Doornenbal, J. (2021). Algemeen werkzame factoren in groepsgerichte opvoedingsondersteuning. *Journal of social intervention*, 30(1), 22-43.
- 87 Kassenberg, A. Petri, D. Spruijt, R. Doornenbal, J. & Tuinstra, J. (2019). *Groepsgerichte opvoedingsondersteuning: handreiking voor jeugdprofessionals*. Groningen: lectoraat Jeugd, Educatie & Samenleving.
- 88 Van der Tier, M. & Potting, M. (2015) *Een maatje voor iedereen*. Utrecht: Movisie.
- 89 De Haan, M., de Winter, M., Koeman, M. Hofland, A., & van Verseveld, M. (2013). *Opvoeden als netwerken in de multi-etnische wijk*. Utrecht: Universiteit Utrecht. Driessens & van Regenmortel, 2014 (zie bron 9).
- 90 Berger, M. & Booij, Y. (2003). Mentoring in de Jeugdzorg. *Pedagogiek* 23 (1), 40-53.
- 91 De Ruig, S. & van Dam L. (Reds). (2020). *Circulaire zorg. Van JIM-aanpak naar een nieuwe kijk op jeugdhulpverlening*. Amsterdam: Boom.
- 92 Van Dam e.a. (2018). Does natural mentoring matter? A multilevel meta-analysis on the association between natural mentoring and youth outcomes. *American Journal of Community Psychology* 62 (1-2).
- 93 Van der Tier & Potting, 2015 (zie bron 88).
- 94 Van Dam e.a., 2018 (zie bron 92).
- 95 Berger, M. & Booij, Y. (2003). Mentoring in de Jeugdzorg. *Pedagogiek* 23 (1), 40-53.
- 96 Van Dam, L. (2019). Een natuurlijke mentor voor iedere jongere. *Jeugdbeleid* (13)157-167.
- 97 Berger & Booij, 2003 (zie bron 95).
- 98 De Ruig & van Dam, 2020 (zie bron 91).
- 99 De Ruig & van Dam, 2020 (zie bron 91).
- 100 Sekreve, A., Wijsbroek, S. & Branje, S. (2020). *Samenwerking tussen professionals in de specialistische hulp en informele mentoren binnen de JIM-aanpak*. Utrecht: Academische werkplaats transformatie jeugd Utrecht.

- 101 De Ruig, S. & van Dam, L. (Reds). (2020). *Circulaire zorg. Tien portretten*. Amsterdam: Boom.
- 102 Berger & Booij, 2003 (zie bron 95).
- 103 De Ruig & van Dam, 2020 (zie bron 91).
- 104 Ridge, T. (2011). The Everyday Costs of Poverty in Childhood: A Review of Qualitative Research Exploring the Lives and Experiences of Low-income Children in de UK. *Children and Society*, 25, 73-84.
- 105 Kinderombudsman, 2017 (zie bron 2).
- 106 Davidson, L., Shahar, G., Lawless, M.S., Sells, D., & Tondora, J. (2006). Play, pleasure, and other positive life events: "Non-specific" factors in recovery from mental illness? *Psychiatry: Interpersonal and Biological Processes*, 69(2), 151-163.
- 107 www.nibud.nl/beroepsmatig/jongeren-en-schulden/
- 108 Madern, T (2015). *Handreiking 'Bevorderen van financieel gezond gedrag'. Praktische uitwerking van het proefschrift 'Op weg naar een schuldenvrij leven'*. Utrecht: Nibud.
- 109 Jungmann, N., Geuns, R. van, Klaver, J., Wesdorp, P. & Wolk, J. van der (2012). *Op weg naar effectieve schuldhulp. Preventie: voorkomen is beter dan genezen*. Utrecht/Amsterdam: Hogeschool Utrecht/ Hogeschool van Amsterdam.
- 110 Movisie (2020). *Wat werkt bij de aanpak van armoede en schulden*. Utrecht: Movisie.
- 111 Schlette, N. & Eidhof, B. (2018). *Leergeld doet ertoe*. Den Bosch: Leergeld Nederland.
- 112 Bureau Bartels (2015). *Onderzoek naar kindpakketten*. Den Haag: ministerie van SZW.
- 113 Movisie (2020). *Wat werkt bij de aanpak van armoede en schulden*. Utrecht: Movisie.
- 114 Boerman, Donselaar & Goudsmit, 2021 (zie bron 40).
- 115 Kompagnie, H. (2016). *Afstudeerscriptie financiële zelfredzaamheid*. Deventer/Enschede/ Apeldoorn: Saxion Hogeschool.
- 116 Kinderombudsman, 2017 (zie bron 2).
- 117 <https://www.16-27.nl/werk-inkomen/jongeren-en-schulden>
- 118 www.nibud.nl/beroepsmatig/jongeren-en-schulden/ BKR (2020). *Schuldenmonitor Jaarrapport 2019*. Tiel: BKR.
- 119 Klein, M. Badoe, M. Lamers, S. & Kunkel, D. (2019). *MoneyWays op het mbo*. Utrecht: Verwey-Jonker/Nibud.
- 120 www.komuitjeschuld.nl
- 121 Movisie (2020). *Wat werkt bij de aanpak van armoede en schulden*. Utrecht: Movisie.
- 122 Westhof, F. & de Ruig, L. (2015). *Huishoudens in de rode cijfers*. Zoetermeer/Den Haag: Panteia/ministerie van SZW.
- 123 Movisie, 2020 (zie bron 113).
- 124 Madern, T. (2015). *Op weg naar een schuldenvrij leven*. Utrecht: Nibud
- 125 Jungmann, N., Wesdorp, P. & Duinkerken, G. (2015). *De eindjes aan elkaar knopen*. Den Haag: Platform 31/VNG.
- 126 Westen, P. (2014). *Prestatie-analyse schuldhulpverlening versus wettelijke schuldsanering*. Havelte: Onafhankelijk schuldadviseur.
- 127 Jungmann, Wesdorp & Duinkerken, 2015 (zie bron 125).
- 128 Jungmann, Wesdorp & Duinkerken, 2015 (zie bron 125).
- 129 Jungmann, N. & Madern, T. (2020). *Stress-sensitieve inrichting van ontmoetingsplekken* (in bron 31).
- 130 Platform31.nl (werkwijzer 4).
- 131 Nationale Ombudsman (2016). *Burgerperspectief op schuldhulpverlening*. Den Haag: Nationale Ombudsman.
- 132 rechtwijzer.nl/schulden/schuldsanering-wsnp/wat-is-een-moratorium
- 133 Huygen & Akkermans, 2020 (zie bron 17).
- 134 Van de Schors, A. & Stierman, N. (2016). *Financiële opvoeding & het financiële gedrag als volwassene*. Utrecht: Nibud.
- 135 Van der Schors, A., van der Werf, & Schonewille, G. (2016). *Effectmeting bank voor de klas 2016*. Utrecht: Nibud.
- 136 Van der Schors & Stierman, 2016 (zie bron 134).
- 137 Van der Schors & Stierman, 2016 (zie bron 134).
- 138 www.nibud.nl/consumenten/uw-kind-en-online-kopen/
- 139 www.nibud.nl/consumenten/financiele-opvoeding/
- 140 Van der Schors & Stierman, 2016 (zie bron 134).

- 141 www.nibud.nl/consumenten/zakgeld
- 142 Jansen, C., Ansari, B., Geelen, M., & Verharen, L. (2019). Waar een klein project groot in is, constructie van een interventie door doen en dialoog. *Innovations in Social Practice and Education* 28(7), pp.15–22.
- 143 Amagir, A., Groot, W., Maarsen van den Brink, H., & Wilschut, A. (2018). A review of financial literacy education programs for children and adolescents. *Citizenship, Social and Economic Education* 17(1) 56-80.
- 144 Jungmann, N. & Madern, T. (2016). *Duurzame verbetering van gezond financieel gedrag. Droom of werkelijkheid?* Den Haag: WRR.
- 145 Visser, S. (2020). *Families in de Veenkoloniën aan het woord: over het voortduren en doorbreken van intergeneratieve armoede*. Groningen: RUG.
- 146 Hosper, K. & Loenen, T. van (2021). *Leven met ongezonde stress*. Utrecht: Pharos.
- 147 Roest A., Iedema, J. (2011). *Voorbestemd tot achterstand?* Den Haag: SCP.
- 147 Jehoel-Gijsbers, G. (2009). *Kunnen alle kinderen meedoen?* Den Haag: SCP.
- 148 Bosch, J., Daansen, P., & Braet, C. (2004). *Cognitieve gedragstherapie bij obesitas*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- 149 RIVM. (2018). *Volksgezondheid Toekomst Verkenning 2018. Een gezond vooruitzicht*. Bilthoven: RIVM.
- 150 mijnpositievegezondheid.nl/tools/positieve-gezondheid/
- 151 Bartelink, N. (2019). *Evaluating Health promotion in complexe adaptive schoolsystems: the health primary school of the future*. Maastricht: ProefschriftMaken.
- 152 Saunders, P.T. (1993). The organism as a dynamical system. In F. Varela & W. Stein (Eds), *Thinking about Psychology* (pp. 41-63). London: SFI Studies in the science of complexity.
- 153 Geurts, M. (2018). *Wat je ziet is wat je eet*. Nijmegen: Radboud Universiteit.
- 154 Hosper, K. & Loenen, T. van (2021). *Leven met ongezonde stress*. Utrecht: Pharos.
- 155 Altena, A., Boere-Boonekamp, M., Braun, M., Need, A. (2020). *'Het effect van het programma 'Gezonde kinderen in krappe tijden' op de gezondheid van kinderen en hun ouders die in armoede leven in Twente*. Enschede: Academische Werkplaats Jeugd in Twente.
- 156 Samek, A.S. (2016). *Gifts and goals: Behavioral nudges to improve child food choice at school*. CESR-Schaeffer Working Paper, (2016-007).
- 157 Oosterling, H. & Griffioen, A. (red.) (2012). *Wat heet lichamelijke opvoeding? Eco-sociale educatie op de Brede School*. Heijningen: Jap Sam Books.
- 158 www.armoede.org/wp-content/uploads/2011/02/brochure-WS-ErpeMere-Ir.pdf
- 159 Timmers-Huijgens, D. (2004). *Opvoeden praktisch bekeken*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- 160 www.platform31.nl/uploads/media_item/media_item/114/24/ArmoedestressgezondheidJtenDam2018__2_-1539260395.pdf
- 161 Arcadis (2020). *Gezonde stadindex 2020*.
- 162 Loket Gezond Leven - Fitgaaf (2019). interventies.loketgezondleven.nl/leefstijlinterventies/interventies-zoeken/1402356
- 163 Vanhee, L. (2007). Armoede en veerkracht. In: Vanhee, L. *Weerbaar en broos: mensen in armoede over* (pp 1-49). Leuven: KU Leuven.
- 164 www.nji.nl/nl/Download-Nji/Publicatie-Nji/Top-tien-positieve-ontwikkeling-jeugd.pdf
- 164 Dweck, C. (2006). *Mindset: The new psychology of success*. New York: Random House.
- 165 Gravesteyn, C. & Diekstra, R. (2004). *Waardig en vaardig in het leven. Hoe jongeren sociaal en emotioneel uit te rusten voor de volwassenheid*. Lisse: Harcourt Assessment B.V.
- 166 Kuiper, E. & Bannink, F. (2018). Veerkracht en de groei-mindset bij kinderen en hun omgeving. *Directieve Therapie*, 37(2), 103-116.
- 167 Vanhee, L., 2007 (in bron 163).
- 168 Grotberg, E. (1995). *A guide to promoting resilience in children: Strengthening the human spirit*. The Hague: The Bernard van Leer Foundation.
- 169 Kuiper & Bannink, 2018 (zie bron 166). De Vries, S. & Prüst, H. (2017). *Oplossingsgericht werken in het sociaal domein*. Utrecht: Movisie.
- 170 Kuiper & Bannink, 2018 (zie bron 166).
- 171 Grotberg, 1995 (zie bron 168).
- 172 Grotberg, 1995 (zie bron 168).
- 173 De Vries & Prüst, 2017 (zie bron 169).
- 174 Consortium 'Aanvullend onderwijs' (2021). *Aanvullend onderwijs in Nederland. Een verkennend beeld uit onderzoek en handvatten van en voor de praktijk*. Amsterdam: consortium aanvullend onderwijs.
- 175 Lusse, M. (2019). *School en thuis. Succesfactoren voor het verbinden van leefwerelden*. Huizen: Pica.

- 176 Van der Pluijm, M. (2020). *At home in language*. Rotterdam: Hogeschool Rotterdam.
- 177 Kuijpers, M., Diender, A., & Hermans, A. (2018). Handreiking werkexploratie in het vmbo. Den Haag: ministerie van OCW/ministerie van SZW.
- 178 Kassenberg, A. (2010). *Literatuurstudie Uitgebreid onderwijs*. Groningen: Hanzehogeschool Groningen.
- 179 Van der Pluijm, 2020 (zie bron 176).
- 180 Broens, A. & van Steensel, R. (2018). *Werkt de Voorleesexpress?* Utrecht: Eburon.
- 181 De la Rie (2018). *Effects of family literacy programs*. Rotterdam: Hogeschool Rotterdam.
- 182 Lusse, M., Kuijpers, M., Diender, A. & Hermans, A. (2018). *Handreiking ouders en LOB in het vmbo*. Den Haag: ministerie van SZW.
- 183 Lusse, M. & Strijk, M (2019). *Ouders en schoolloopbaanontwikkeling. Een handreiking voor het basisonderwijs*. Rotterdam: Hogeschool Rotterdam.
- 184 Consortium 'Aanvullend onderwijs', 2021 (zie bron 174).
- 185 Le Sage, L., van Schooten, E. & van Veen, D. (2017). *De Katrol: effecten van Leer- en gezinsondersteuning thuis*. Rotterdam: Hogeschool Rotterdam; Broens & van Steensel, 2018 (zie bron 180).
- 186 Kuipers, M., Strijk, M., Lusse, M. & van Schie, L. (2017). *Ouderbetrokkenheid bij loopbaanontwikkeling van vmbo leerlingen*. Den Haag: ministerie van SZW.
- 187 Consortium 'Aanvullend onderwijs', 2021 (zie bron 174).
- 188 Putters, K. (2014). *Rijk geschakeerd. Op weg naar de participatiesamenleving*. Den Haag: SCP.
- 189 www.divosa.nl/onderwerpen/armoede-en-sociale-uitsluiting
www.loketgezondleven.nl/gezonde-gemeente/succesfactoren/participatie/maatschappelijke-participatie
- 190 Kalthoff, 2020 (zie bron 24).
- 191 www.learningdreams.org/
- 192 www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/participatiewet
- 193 O&S Nijmegen (2006). *Evaluatie experiment participatiebanen*. Nijmegen: O&S.
- 194 Van der Aa, P. (2021). Armoede, arbeid en inkomen. In T. Witte (Ed.), *Armoede en bestaansonzekerheid. Beleid en sociaal professionele aanpak* (pp. 107-118). Bussum: Coutinho.
- 195 Lub, V. (2017). *Participatie in de bijstand: wat leert de wetenschap?* Rotterdam: Bureau voor Sociale Argumentatie. Van der Aa, P. (2020). *Kan de uitvoering van de Participatiewet verbeterd worden?* www.sociaalweb.nl/blogs/kan-de-uitvoering-van-de-participatiewet-verbeterd-worden

Productie

Vormgeving

Drukker

Communicatie

Eindredactie beeld & tekst

Tekst voorwoord

Jargo Design

Senefelder Misset

Divosa

Nadine van den Berg

Ravestein & Zwart

Digitale handreiking

www.alliantiekinderarmoede.nl

www.hanze.nl/sosarmoede

www.hr.nl/gereedschapskist

www.divosa.nl/kinderarmoede

Kenniscentrum
Talentontwikkeling

